Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 108 (15930) ◆ 1997 чылдың октябрь 28, вторник ◆ Ат салган шагы 23.20 ‡ Садар өртээ 1000 рубль.

ДЫШТАНЫР ХҮНДЕ — КОЖУУННАРГА

Эрткен субботада Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик кожууннарга болгаш Ак-Довурак хоорайга чораан. Ол — ооң албан-ажыл талазы-биле аян-чоруу болган. Ону ТР-ниң одалга болгаш энергетика талазы-биле яамының сайыдының оралакчызы В. П. Николаева болгаш «Тыванефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезиниң директору М. К. Доржукай үдеп чораан.

Ол ышкаш Ш. Д. Ооржак Чаа-Хөл суурга, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунга, Ак-Довурактың ЧЭТ-ке болгаш «Тыва даг-дүгү» комбинатка база чораан. Чер бүрүзүнге-ле бүгү-ле байдалды сонуургап, чедер-четпестерге хамаарыштыр ажыктыг, боттуг саналдарын берген.

Бистиң корр.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ – ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫЫ

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ТОРГАТКАН, ХАВЫРТКАН

Россияның Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң ажылдакчылары федералдыг бюджеттиң орулгалыг кезээн үндүрүг киирилделери-биле долдурар сорулга-биле эрткен неделяның дургузунда шалыпчы дилээшкин болгаш контроль-хыналда ажылдарын кылып чоргускан.

Сайгарлыкчы С. дээрзиниң 1996 чылдың дургузунда үндүрүг органынче киирген декларациязында айыттынган дыңнадыгларының шынга дүгжүп азы дүүшпейн турарын илередир сорулга-биле ооң ажыл-чорудулгазының документ-саавырын хыналдага алган. Ук сайгарлыкчы чарыгдалдарының түңүн агаардан көдүрүп алган дээрзин санчурагайга дүүшпейн турар чүүлдер бадыткаан. Хыналданың түңнелин езугаар, торгаал хемчеглери-биле катай, 47785 муң рубльди эде санаан.

Арага-дары продукциязының тускай маркалаашкынының чурумунуң, Чазактың доктаатканы езугаар 28 градустан ажыг арага-дары кылыгларынга өртектерниң сагылгазын, а ол ышкаш арага-дары кылыгларын чаракудар, шыгжаар болгаш садып сайгарар чөпшээрелдерниң барын илередири-биле арага продукциязын садып-саарып турар 5 садыг шугумунга хыналдаларны чорутткан. «Дека» дээр амы-хууда бүдүрүлгениң «Хороший» садыг шугумунун (директору В. П. Сердюк) дузалал оран-савазындан бүрүткел болгаш орук-транспорт документилери чок арага кылыгларының шыгжамырын илередип тыпкан болгаш 21, 85 дал арага кылыгларын, оларның саарылгаже кииргениниң хоойлуга дүгжүр азы дүүшпезин тодаараткыже чедир, хавырган. «Волна» деп кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдиң садыг шугумундан (директору В. М. Советкина) 99, 65 дал «Подмосковная» водканы хавырган. Ук бараан база-ла чогуур документ чок болган.

Мындыг чергелиг хыналдалар моон-даа соңгаар уламчылаар.

РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң парлалга бөлүү

ӨРЕЛИГ — ӨӨДЕЛЕВЕС

«Роснефть-Балтика» деп хаалгыг хевириниң акционер ниитилелинден керээ езугаар чээлиге алганы нефть продуктуларының өртээн республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, а ол ышкаш тус-тус черлерниң чагыргалары өй-шаанда төлеп шыдаваан.

Чээлилерниң эгидилгезиниң узамдыгыышкыны торгаал хемчеглериниң төлевиринге чедирер деп чүүл кымга-даа билдингир. Бо хүннерде республиканың көдээ ажыл-агый барааннарының бүдүрүкчүлери үстүнде ады кирген акционерлиг ниитилелге өрелериниң чүгле 50.4 хуузун дуглап шыдааннар, ону акша-төгерик дылынче шилчилерге, 5.365 млн. рубль болур. Ниити республика деңнелинге алырга мындыг. А кожууннар аайы-биле тодаргайлаар чүве болза, өрезинден шуут адырылган болгаш оон адырлырының кырында келгеннер база бар. Бай-Тайга кожууннуң ажыл-агыйлары өрезин долузу-биле төлеп берипкеннер. Өвүр, Чөөн-Хемчик болгаш Эрзин кожууннары өрелерин тус-тузунда 80.73 база 60 хууга эгиткен. А Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем кожууннар өрелерин чаңгыс көпеекке-даа дуглавааннар. Өске арткан кожууннарда бо талазы-биле байдал база-ла чогумчалыг эвес.

ХАЙ-ХАЛАП БОЛУР ЧАСКАН

Доктаамал аргыжылга оруу чок болгаш часкы, күскү үелерде Бии-Хем биле Каа-Хем ындында суурларның чурттакчыларының «Улуг Чер»-биле харылзаазы элээн үр үениң дургузунда үзүктели бээр. Кежигге дош адаанче кирген, сугга алыскан кижилерниң, машина-хөлгениң дугайында коргунчуг медээлерни ылаңгыя часкы үеде дыңнаарывыс чаңчыл болуп бар чыдар. Ындыг озал-ондак бичии-ле болза эрткен четвергте Көк-Тей кежиинге база болур часкан.

Дөртен ажыг кижилерлиг, он чиик машиналыг, хөмүр сөөрткен дөрт чүък машиналыг паром хенертен үзүлгеш, шапкын хемниң агымының «чагыргазынга» алыскан. Бо удаада паромну чанчыл болган трос дузазы-биле эвес, а катер-биле ынаар-мынаар кежирип турганын демдеглээр апаар.

Бут кырынга ТР-ниң хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле күрүне комитединиң ТР-ниң ИХЯзының, «Тываавтоорук» эргелелиниң, Кызылдың пассажирлер АТБ-зының ажылдакчыларын көдүрген турган. Ынчалза-даа чаваан болуп, агым аайы-биле паромну кышкы кежигниң эриинге эккелген болгаш ону терекке өртептер байдал тургустунуп келген. Когараан улус чок.

Бистиң корр.

Чазак хүн бүрүде

БАДЫТКАЛДЫГ, КЕДИЛИГ КӨРҮҮШКҮННЕР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак хуралынга Москвага бо удаада чаа командазының бир кезээ-биле кандыг ажыл-херектерни бүдүргенин, дараазында келирде чүнү белеткеп турарын түңней тайылбырлаан. Ол эрткен субботада Кызылга ужуп келгеш, массалыг информация чепсектериниң төлээлеринге РФ-тиң Чазааның бирги удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашканын дыңнаткан.

Сургакчылаашкын соон улаштыр кылып чорудар, берге-даа болза, Тывага эң ажыктыг чүүлдерниң хөйүн санап күш четпейн олур мен. Президент бир аъттангашла, 20 ажыг албан черлериниң, яамыларның эжик-хаалгаларын ажып четтигиптер чаңчылдыг. Тыва тоолда дег, кадыг черни кажык чедир, доң черни довук чедир базып бараалгаары — чиик эвес үүле-херек.

Бо удаада РФ-тиң Дээди судундан, Төп соңгулда комиссиязындан төлээлерни Тывага келирин ол дугуржуп алган. Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап, юстиция сайыды С. С. Күжүгет биске келир эрге-хоойлу талазы-биле дуржулгалыг ажылдакчыларның маршруттарын кылып эгелээн. Олар бирги ээлчегде чон-биле чугаалажыр. Ылаңгыя Федералдыг хоойлу-биле карышкак чүүлдерни кичээнгейге алыр.

Президент Ш. Д. Ооржак даштыкы экономиктиг харылзаалар, садыг болгаш делегей харылзааларының сайыды В. Б. Салчак-биле Моол Арат Республиканың Москвада Элчин черинге кирген. Ооң чаа удуртулгазы-биле чылыг, ханы билчиишкинниг ужуражыышкынга Россия биле Моолдуң тыва участогунда кызыгаар чурумунуң, кызыгаар эрттирилгезиниң айтырыгларын чугаалашкан. Ылаңгыя удурдедир мал оорлаашкынының, читкен малды истеп, тыварының соңгаарлаттынмас хемчеглерин алырын дугурушкан. Ону херек кырында боттандырарының ажылы моон соңгаар улам шуудаар.

Чазак Баштыңының бирги оралакчылары болгаш оралакчылары шилилге сөөлүнде томуйлаттынган. Оларның херек кырында ажыл-агыйжы шынарлары билдинип турар. Ылаңгыя бирги оралакчы, экономика сайыды В. М. Оюн бо удаада РФ-тиң Чазааның харысалгалыг ажылдакчылары, яамыларның удуртукчулары-биле ужурашкаш, үре-түңнелдиг болган. Ылаңгыя «Свой дом» программаның тургузукчулары-биле харылзааларның ажыктыын дораан эскерген. Эрги экономика яамызының тоомча чокка каш удаа эрттирипкен чүм курлавырын ол тыпкан. Чаа угаап көрүүшкүннүң ажыктыын, кедилиин бадыткап турар барымдаалар эвээш эвес.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының бирги оралакчызы Э. Х. Меңниг-оолдуң «1997—2000 чылдарда республиканың аграр үлетпүр бүдүрүлгезин быжыктырар болгаш хөгжүдер талазы-биле тускай сорулгалыг программазының дугайында» илеткели хуралга ийиги айтырыг кылдыр көрдүнген. Бо удаада яамының белеткээни ук программаның бирги номчулгазы эртпейн барган. РФ-тиң ийи чыл бурунгаар ажылдап кылган программазын майык кылдыр тургускан. Тываның байдалдарынга дүүштүр ажылдап кылган 5 капсырылга, 2000 чылга чедир кылып чорударын чыл бүрүзүнүң кварталдарынче киир тургускан хемчеглерниң планы база бар. Ынчалза-даа тускай сорулгалыг программаның төлевилелин Чазак кежигүннери хүлээп албаан. РФ-тиң тускай сорулгалыг программазы херек кырында боттанмааны аңаа барымдаа.

Аграр үлетпүрге тускай сорулгалыг программа агаар ышкаш херек. Ол дугайын санал бергеннер чугулалап демдеглээн. Төлевилелди номчуп көөрге, социализм үезинде «ажыглаар, калбартыр, экижидер» дээн чижектиг ниити сөстер хөй чорду. Дыт-биле дыт ужурар, аас-биле аал көжүрер шаг-үе соовуста чыдып калган болгай. Бистиң чуртувустуң Орел, Белград чижектиг черлериниң дуржулгазы Тываның байдалдарынга дүүштүр ажылдап четтикпейн барганы илереттинген.

Президент Ш. Д. Ооржак илеткелди, санал-оналдарны дыңнааш, мындыг янзылыг түңнеди. Эрги яамы биле амгы яамының аразында ылгалы таптыг тодараттынмайн турар. Черниң ёзулуг ээзи ам-даа билдинмейн арткап. Чер харылзааларының хөгжүлдезиниң механизми тургустунмаан. Парламент эрге-хоойлуну ажылдап кылырын хөлчок саададып турар.

Черни чөп ажыглаарының дугайында референдум чорударын негеттинип келген. Боттуг өске кандыг арга-хевирлер барыл? Кымныы-даа эвес болуп турар шөлге капиталын кым-даа салыксавас. Барыын чүк чурттарының, Азияның мурнуу-чөөн чүгүнүң чурттарының арга-дуржулгазын биске канчаар ажыглаарга эң таарымчалыгыл? Көдээниң ажыл-ишчилерин күрүне адрес езугаар албан деткиир.

Москвага ажылдап тургаш, Ш. Д. Ооржак бо удаада РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды В. Н. Хлыстун-биле база ужурашкан. Бистиң Президентивис биле сайыт Тыва Республиканың аграр секторун көдүрер талазы-биле дугуржулганы кылган. Аграр секторнуң дуржулгалыг ажылдакчылары биске келир. Делегей ужур-дузалыг эртемденнерниң биске ачы-дузазы черле улуг болгай.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак рынок харылзааларының өске-даа хүн айтырыын сайгарып тургаш, материалдыг бүдүрүлгениң төлээлериниң, чоннуң социал камгалалы сула кезииниң эрге-ажыктарын бодап, тыва экономиканы бут кырынга тургузарын онзалап айытты. Төтчеглекчи, кам-хайыра чок эрги ёзу-чаңчылдарның, шынап-ла, биске аар чүък апарганы көстүп тур.

Арапчор ОКСУР.

Юбилей

АК СЕТКИЛИ ДЭЭШ

РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелели чоокта чаа бодунуң беш чыл болган оюн демдеглеп эрттирген.

Байырлыг кежээниң ажыдыышкынынга эргелел начальнигиниң оралакчызы Т. К. Күжүгет сөс ап чүве чугаалааш, үндүрүг полициязының ажылдакчыларынга байыр чедирген. Кежээге үндүрүг полициязынга чоокта ажылдап кирген 13 полицейжи хүлээлгезинге шынчы болурунуң ыдыктыг даңгыраан берген.

Эргелелдиң 5 чыл юбилейин таварыштыр оперативтиг дилеп тывар болгаш истээр ажылга мергежилдии болгаш хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турары дээш А. А. Кардаполовка хуусаадан эрте ээлчеглиг эргени тывыскан.

Айлана ПАВУ.

Кожуун коллегиязы

ЧҮГЕ КЫЗЫРЛЫП ТУРАРЫЛ?

Чоокта чаа Улуг-Хем кожууннуң чагырга черинге бо чылдың 8 айларының түңнелдерин үндүрген коллегия хуралы болуп эрткен.

Аңаа кол чугула айтырыг — совхозтарда болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтеринде мал бажының чүзүн бүрүзүнүң дендии кызырылгазының дугайында чугаа болган. Көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол зоотехниги С. И. Ооржактың дыңнадыы-биле алырга, эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнеп көөрге, мыйыстыг бода мал 32,2, ооң иштинде саар инек 29,6 хуу кызырылган. Шээр мал бажы 20,7, төрүүр хой—27 хуу кудулаан. Төрүүр 100 инекке онаалтыр 41.9 бызаа. шээр малдан 41.7 апай хураган алдынган. Чаш малды камгалап алырының талазы-биле «Ийи-Тал», «Эйлиг-Хем» совхозтар багай эвес түңнелдиг болган. Бир башка онаалтыр продукция бүдүрери 44 хуу болганы илерээн. Чыл эгезинден тура 50 млн. рубльге саарылганы кылган азы 1534 т эътти, 588 т сүттү 955 т дүктү бүдүрген.

Кожууннуң коллегиязы үстүнде сан-фактыларны анализтеп көргеш, 1998 чылдың январь 1-ге чедир совхозтар шээр малды —27500 башка, мыйыстыг бода малды — 1035, чылгыны — 720 башка тургузарын шиитпирлээн. «Улуг-Хая», «Ийи-Тал», «Арыг-Бажы», «Эйлиг-Хем», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарның удуртукчуларынга мал бажын кудулатпас талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын дааскан.

Көдээ ажыл-агый кооперативтеринде байдал совхозтардан-даа дора болган. Олар бүдүрген продукциязын сайгарып чадажып турар. Кывар-чаар чүүлдер садып алыр аргазы безин чок апарган. Тус чер чагыргалары кооперативтерниң ажыл-чорудулгазын контрольга албастаан. Ажыл-агыйлар каш чыл улай коданнарга малды тарып боозадыр ажылды чорутпайн келген. РФ-тиң өнчүзү болуп турар «Эйлиг-Хем» совхозта селекционер эртемнигниң чок болуп турарындан ангор өшкү өстүрери болдунмайн турар. Совхозтар бүдүрүкчү өшкүлерни өстүрбестей берген. Кожууннуң ветлабораториязында мал тарып боозадыр херекселдер бар-даа болза, ону мынчага дээр ажыглавайн келген.

Мал бажының бир кол чылдагааны чүл дизе, шалың орнунга натуралыг төлевирни чорудуп турары болур. Бо чорукту моон-даа соңгаар уламчылаар чүве болза, ниитиниң малы үндезини-биле чиде берип болурунуң айыылы диргелип келген. Тус чер чагыргалары хуу кижилерниң малының чизезин кылбастаан. Арат ажылдыгларда байдал база ындыг. Оон ыңай мал аарыгларынга удур кандыг-даа ажылдар чоруттунмайн турар. Бо хүннерге чедир мал кажааларын кышка белеткевээн, дезинфекциялаар ажылдар база кылдынмаан.

Кожуун коллегиязы бодунуң доктаалынга малчыннарның амыдыралын экижидериниң, ажыл-агыйлар удуртукчуларынга, суму чагыргаларынга мал бажын кудулатпазының талазы-биле бүгү хемчеглерни алырын, курлавырларны дилеп тыварын тодаргайы-биле айыткан.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Тайылбыр

КӨПЕЕК РЕФОРМАЗЫ

РФ-тиң Президентизи Б. Н Ельцин акша реформазының дугайында Чарлыкка ат салган. Ол хүнден бээр 4 айлар эрткен. Хөй тиктен тургустунган эрги муң рубльдиң орнун чаа бир рубль 1998 чылдың январь бирден ээлээр. Үеле берген көпеек база катап эглип келир.

Делегей практиказы-биле алырга, биске эртер бо деноминация (өртектерни өскерткеш, акша саарылгазын быжыглаары) акша реформазы эвес, а техниктиг хемчеглел болур. Ооң онзагай талалары: 1998 чылдың дургузунда ол үзе доозулбас. Эрги болгаш чаа акша-чоостар чергелештир ажыглаттынар. шилчилге чоорту болур. Төп банк эрги хөй акшаларның калбак саарылгазын 1998 чылдың 4—5 айларында чайладырын планнаан.

1998 чылдың бүгү дургузунда эрги болгаш чаа акшалар кандыг-даа өскерилгелер чокка ден үнеге ажыглаттынар.

Россияның банкызы 5, 10, 50, 100, 500 рубль демир чоос 1, 5, 10, 50 копейктиг болгаш 1, 2, 5 рубль үнелиг метал чоостарны чаа саарылгаже ажыглалга киирер.

Карак-биле көөрге. чаа акшалар эргизинден ылгалбас, садыглажылгага эптиг. чүгле тиктери эвээш, камгалал талазы чаа. Демир чоостар амгы ажыглаттынып турарындан шуут ылгалдыг.

Тыва Республиканың Национал банкызы болгаш ооң албан черлери 1998 чылдың январь 1-ден эгелеп клиентилерге чүгле чаа акшаларны үндүрүп бээр. Сайгарылга банкылары 1998 чылдың июль 1-ге чедир эрги болгаш чаа акшалар-биле ажылдаар. 1998 чылдың июль 1-ден чаа акшаларны үндүрүп бээр.

Чаа акшаның саны хөй, ону 1996 чылдан бээр парлап турар, ону парлап кылыры күш четтинмейн турар. Ынчангаш хары үгда ажыглаары болдунмас.

Деноминация чүге болур деп барганыл? Акша саналжылгазын чорудар техниктиг дериг-херекселдерге эндерик хөй тиктер аар чүък болу берген. Адаары безин чиик эвес: триллионнар, миллиардтар, муннар. Триллионда 12, миллиардта 9, миллионда алды, мунда үш тик кайы-даа талага шүүттүг болуп турар. Оваарып көрүнер даан, бир хүн чеже тик-биле ужуражыр-дыр бис.

Хөй тиктерниң аспаандан үнүп алыр болзувусса, көпеектеривис көстүп келир болгай. Сагыш човаан херээ черле чок, ажаалда банкызының кайы-даа салбыры эрги акшаны 2002 чылдың төнчүзүнге чедир хүлээп алыр. Кым-даа, чүү-даа ол хуусааның дургузунда эрги акшаны орнап-солуп четтигиптер.

Нина СЕМКИНА.
Тыва Республиканың Национал банкызының эмиссия-касса операцияларының килдис начальниги.

Президентиниң ажыл-албаны

ЧАЗАК ШАҢНАЛЫН ТЫВЫСКАН

«Ак бажыңга» Тыва Республиканың Президентизи, Чазак Баштыңы Шериг-оол Дизижикович Ооржак Тываның улустуң чогаалчызы, Күрүне шаңналының эдилекчизи, «Улуг-Хем» сеткүүлүнде шүлүк чогаалының редактору Юрий Шойдакович Кюнзегешке «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальды байырлыг байдалга тывыскан. Чоокта чаа 70 харлаан алдар-аттыг шүлүкчүге Чазак шаңналын тыпсырының ёзулалынга Президентиниң Администрациязының ажылдакчылары, чогаалчылар, журналистер киришкеннер.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак хөйге билдингир хоочун шүлүкчүге медальды, ооң шаалдазы 2 млн. 200 муң ажыг рубльди тыпсып тура, 70 харлааны-биле байыр чедирип, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн болгаш Ю. Ш. Кюнзегештиң хуусаа база чогаадыкчы амыдыралы ТАР үези, Тываның Россияга каттышканының соонда чылдар болгаш бөгүнгү демократия улам калбарып турар, экономикада эргилделиг үе-чадазы-биле холбашкан болгаш ооң чогаалдарында ол-ла бүгүнүң дугайында чуруттунуп турары онзагай дээрзин демдеглээн. Амгы үе, чаа амыдырал, чаа кижилер дугайында хоочун шүлүкчүнүң чогаалдары чырыкче үнүп кээп турарын Президент Ш. Д. Ооржак 70 харлаан авторга күзээн болгаш оон-даа хөй чылыг сөстерни Юрий Шойдаковичиге, тыва чогаалчыларның адрезинге чугаалаан.

Бодунуң талазындан Юрий Шойдакович бедик шаңнал дээш, Тываның Президентизинге, Чазаанга өөрүп четтиргенин илереткеш, Шериг-оол Дизижиковичиге чаа үнген «Бодалдарым бодаралы» деп шүлүктер чыындызын белек кылдыр сунган.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы А. А. Даржай сөс алгаш чүве чугаалааш, тыва чогаалдыы тыва чогаалчыларның белен эвес ажыл-үүлезин үнелеп турары, чедирип турар деткимчези дээш ТР-ниң Президентизинге, Чазаанга өөрүп четтиришкинин илередип, Шериг-оол Дизижикович Ооржактан чогаалчыларның өмүнээзинден чамдык дилеглерни кылган.

Бистиң корр.

ДУГУРЖУЛГАГА ДҮҮШТҮР

Республиканың соңгулда хоойлужудулгазын «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол-кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эрге дугайында» Федералдыг хоойлу-биле дүүштүрүлгеже киирер дугайында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының удуртулгазының аразынга моон мурнунда чедип алдынган дугуржулгалар езугаар Тыва Республиканың Президентизи октябрь 25-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының удуртулгазынче «Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чаа эдилгези-биле чоруткан. Тыва Республиканың Конституциязының 65 чүүлүнге үндезилээш, хоойлу саналдаар эргезин ажыглап, ук дугуржуушкуннуң пунктузун күүсеткени ол.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазынга медеглелинде хоойлунуң төлевилелин чоокку үеде көөрүн Президент дилээн. Боттарының аразында дугуржулга езугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары болгаш ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында», «Тыва Республиканың төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың ийи хоойлузунуң төлевилелдерин чугаалажып көөрүнче кирер ужурлуг.

Рита САМБУ.

Албан ёзузунуң дыңнадыглары

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың 1997 чылдың октябрь 21-де үндүргени № 104 Чарлыы езугаар ТР-ниң онза эргелеп башкарылгалыг Шынаа сумузунуң чагырга даргазының хүлээлгелерин күүседирин Галина Васильевна Дондупка дааскан.

САЙГАРЫП КӨӨРҮ-БИЛЕ

ТР-ниң Чазааның чөвүлел хуралынга сайгарып көөрү-биле «Республиканың болбаазырадылга бүдүрүлгелеринде сандараашкынныг байдалды ажып эртериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны белеткеп кылыр комиссияны ТР-ниң Чазааның айтыышкынынга дүүштүр тургускан. Ооң даргазынга ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы А. М. Чамбал-оол томуйлаткан.

ЭДИП ЧАЗААРЫ-БИЛЕ

Республиканың агроүлетпүр комплекизинде реформаларны эдип-чазаар болгаш ооң дараазында үе-чадазының хөгжүлдезиниң кол-кол углалыышкыннарын ажылдап кылырының талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан. ТР-ниң Чазааның Баштыңының оралакчызы Л. С. Моңгуштуң удурткан бо бөлүк ажылдап кылдынган материалдарны ноябрь 5-ке чедир ТР-ниң Чазаанга киирер.

ИЗИН ИСТЕП...

ТР-ниң Чазааның Баштыңының оралакчызы А. Н Очурнуң адынга кээп турар Кызылдың хоочуннар бажыңынга хамаарышкан хөй санныг өргүүлделерни болгаш чагааларны үндезин болдургаш, а ол ышкаш Кызылдың хоочуннар бажыңында чурттап турар кижилерниң аъш-чем, эм-таң талазы-биле хандырылгазын эмнээшкинниң болгаш белеткээн чемниң шынарын хынаары-биле хөй-ниити комиссиязын тургускан. Ооң ажылын ТР-ниң Чазааның Социал хөгжүлде департаментизиниң сектор эргелекчизи В. Ч. Нурзат удуртур.

КЫЗЫЛДЫҢ ЧАА КАРТАЗЫ

Роскартография чериниң Москвада үндүрүп турары «Россияның хоорайларының карталары» деп серияга «Кызыл» деп чаа үндүрүлге немешкен.

Картада хоорайның кызыгаарын, ооң кудумчуларын болгаш шөлдерин, аалчылар бажыңнарын, сесерликтерин, театр болгаш кинотеатрларын, музейлерин, өске-даа тоогулуг черлерин тодаргайы-биле айтып көргүскен. Янзы-бүрү өңнер-биле каастаттынган үндүрүлге Кызылдың чурттакчыларының, ооң хөй санныг аалчыларының — туристерниң, аян-чорукчуларның, ажыл-херекчи кижилерниң сонуургалын оттурар.

Харалаан, «Кызыл» деп картаның чырыкче үнген тиражы-ла хирелиг — бир муң-на борбак экземпляр.

Татьяна АНДРЕЕВА.
Москва хоорай.

Дүжүт-97

ЫЛГАЛДЫГ

Бай-Тайга кожуунда «Мурнакчы» совхоз бо чылын 140 гектар шөлге тараа культуралары, 200 гектарга хөй чылдыг сигенни өстүрген. Бо хүннерде тараа культураларын бир гектардан 8—12 центнерни ажаап ап турар.

Шуй суурда чурттап турар араттар болгаш хууда кижилер ниитизи-биле 200 ажыг гектарга тараа культураларын тараан. Эрткен каш чылдарга деңнээрге, Шуй суурнуң девискээринде тараа, сигенниң, картофельдиң дүжүү элбек болган.

Хууда чер алгаш тараа, картофель тараан пенсионерлер, башкылар суур чурттакчылары хөй болгулаан. Оларга Ангыр-оол Хертек, Карандаш Сарыг-Донгак, Кертик Донгак, Дамдын-оол Сүрүн, Гагарин Хомушку болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур. Олар бир гектар шөлүнге онааштыр 15—20 центнер тараа дүжүдүн ап, картофельди 40-ден 80 шоодайны азы 3—5 тонна чедир ажаап алганнар.

Хууда кижилерниң дүжүдү ол хире турда, совхозтуң дүжүдү чер албайн турары хомуданчыг. Чайгы үеде суггатчылар чаагай тарааны өстүрүп каан турду. Күзүн кээп, кывар-чаар материалдар чедишпези-биле чадажып турда, хууда чоннуң малы саспа базып, дойлап кагды.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Төп соңгулда комиссиязында

ХООЙЛУ-ДҮРҮМГЕ ҮНДЕЗИЛЕП ЧОРУДАР

Өй-өйлеп эртип турар хостуг соңгулдалар төлээлекчи демократтыг чоруктуң үндезинин тургузуп турар. Соңгулдалар дээрге—хамаатыларның күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаар чугула хевири.

Депутаттарны, күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының албан-дужаалдыг кижилерин соңгуур чорук эрге-чагырга органнарының чон мурнунга харысалгазын бедидер. Эрткен Күрүне Думазының ийиги чыыжының депутаттарының, Россия Федерациязының Президентизиниң, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга кирипкеш бистиң соңгукчуларывыс эрге-чагыргага боттарының хамаарылгалыын илередип, идепкейлиг чоруун көргускеннер. Соңгулдаларның хуусаазын тодарадыры конституция талазы-биле эргениң чугула институду болур. Соңгулдаларның эртер хуусаазын өй-шаанда тодарадыры хамаатыларның күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгуур база соңгудар конституция талазы-биле эргелерин боттандырып турары болур. Хостуг болгаш демократчы соңгулдаларны эрттирериниң кол магадылалдарының бирээзи соңгулдаларның хуусаазын өй-шаанда тодарадыры соңгукчуларга болгаш соңгулда каттыжыышкыннарынга соңгулда мурнунуң кампаниязын чорударынга четчир үени бээри-биле ону тодарадыры болур. Депшидилге чорударының хуусаазы: РФ-тиң субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарынга—30 хонук, тус чер бот-башкарылга органнарынга —20 хонуктан эвээш эвес болгаш кандидаттар депшидеринге (кандидаттарның даңзызынга) —45 хонуктан эвээш эвес.

Дээди Хурал (Парламент) Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын 1997 чылдың март 16-да эрттирер дугайында доктаалды 1996 чылдың ноябрь 14-те хүлээп алган.

ТР-ниң Президентизиниң соңгулдаларын Дээди Хуралдың (Парламентиниң) 1996 чылдың ноябрь 14-те хүлээп алганы база Тыва Республиканың Президентизиниң 1996 чылдың ноябрь 26-да, соңгулдаларга чедир 109 хонук артканда ат салганы «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга үндезилеттинип эрткен. «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» хоойлузунуң ТР-ниң Конституциязының 63 чүүлүнге дүүштүр тыва, орус дылдарга «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга ТР-ниң Президентизиниң соңгулдаларынга чедир 103 хонук артканда, 1996 чылдың декабрь 3-те парлаттынган. ТР-ниң Дээди Хуралының ол-ла доктаалында Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларын соңгулдаларга чедир 13 ай бурунгаар 1997 чылдың декабрь 14 хүнүнде эртер кылдыр тодараткан. Кандыг-даа деңнелдиң соңгулдаларының эртер хуусаазын тодарадып тура, шиитпирни үндезилеп хүлээп алганы хоойлунуң адын болгаш чүүлүн айтып каар ужурлуг, ынчалза-даа харалаан, ТР-ниң Дээди Хуралының ол албан езулуг ындыг чүүл чок.

Дээди Хуралдың ол доктаалы соңгулдаларга чедир 13 ай бурунгаар хүлээп алдынган-даа болза, ТР-ниң «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» хоойлу чүгле 1997 чылдың октябрь 18-тен эгелеп күштүг боор кирген болгай. «Шын», «Тувинская правда» солуннарның арыннарынга чырыкче үнүп, ынчан парлаттынган. Бо хоойлунуң чок турганы-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының талазындан республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларынга белеткел ажылдарын эрте эгелээр эргези чок турган.

ТР-ниң Дээди Хуралының чер-чер чагыргаларының соңгулдаларын эрттирериниң дугайында доктаалды 1997 чылдың октябрь 11-де хүлээп алдынган. Бирээде, Дээди Хуралда чер-чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын тодарадыр ындыг эрге көрдүнмээн. ТР-ниң Конституциязының 63 чүүлүнде чүгле ТР-ниң Президентизиниң болгаш Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларының дугайында чугаа чоруп турар. Ийиде, чер-чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының эртер хүнүнүң дугайында доктаал албан езузунуң органнарынга парлаттынмаан, ону чүгле орус дылга неделя санында үнер «Тува ТВ-информ» солунга парлаан. Тыва Республиканың Конституциязының 63 чүүлүнүң 35 пунктузунда Дээди Хуралдың доктаалдары болгаш өске-даа актылары тыва, орус дылдарга парлаттынар дээрзин айыткан болгай.

Россия Федерациязының Конституциязының 15 чүүлүнүң 3 кезээнде «Хоойлулар албан езузу-биле парладыр ужурлуг. Парлаттынмаан хоойлуларны ажыглалче кирбес. Кижиниң болгаш хамаатының эрге-хосталгаларынга болгаш хүлээлгелеринге хамаарылгалыг эрге-хоойлулары албан езузу-биле парлаттынмаан, хөйнүң кичээнгейинге чедиртинмээн болза, ол ажыглаттынмас» деп бижиттинген. 1997 чылдың сентябрь 10-да Дээди Хуралдың хүлээп алганы, ТР-ниң Президентизиниң адыл салып кааны «Чер-чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң 4 чүүлүнде чер-чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын эрттирер хуусаазының ТР-ниң Президентизи-биле дугуржуп чугаалашканы езугаар, оларның бүрүн эргелериниң дүжер хүнүнге чедир 3 айдан орайтатпайн ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы тодарадыр ужурлуг деп бижиттинген.

Тыва Республиканың төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының депутаттарының соңгулдаларын кым-даа тодаратпаан турган.

Бүрүн эргелиг орган Төп соңгулда комиссиязы политиктиг оюн төвүнче элзеттирген турган деп ийи-чаңгыс кижилер санап турар. Шынап-ла, бис муңгашталчак байдалга келген бис. Политиктиг чөрүлдээ ортузунда апарганывыс ол. РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республикада тургустунуп келген мындыг байдалывысты кончуг эки билир. Бо айтырыгны болур-чогууру-биле дүрген шиитпирлээр кылдыр дилеглерни чогуур албан органнарынче чаңгыс эвес удаа киирген бис. Эки-менди-даа чок болган. Ынчангаш үш деңнелдиң соңгулдаларын 1998 чылдың январь 18-те эрттирер деп анаа эвес шиитпир төрүттүнген.

Мындыг шиитпирни хүлээп тура, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол-кол магадылалдары, референдумнарга киржир эрге дугайында» Федералдыг хоойлунуң 10-гу чүүлүнүң 3 пунктузун удуртулгага алган. Бо чүүл езугаар бүрүн эргелиг орган азы ындыг эргелиг албан-дужаалдыг кижилер соңгулдалар хуусаазын тодаратпайн барган таварылгаларда, бүрүн эргелиг орган азы депутат хуусаазы төнмээнде долу эргезиниң дүшкени-биле (федералдыг хоойлунуң 8-ки чүүлүнүң 1-ги пунктузу) болгаш бүрүн эргелиг орган азы ындыг эргелиг албан-дужаал эдилекчизи чок таварылгада соңгулдаларны чогуур соңгулда комиссиязы айның бирги азы ийиги улуг-хүнүнде органның азы депутаттың бүрүн эргези төнген айның федералдыг хоойлунуң күштүг боор кирген хүнүнден эгелеп, үш айның соонда айның бирги азы ийиги улуг-хүнүнде соңгулдаларны эрттирип болур. Соңгулда комиссиязының соңгулда хүнүн тодаргайлаан шиитпирин соңгулдалар хүнүнге чедир 120 хонуктан эрте эвес, 90 хонуктан орайтатпайн соңгукчуларга таныштырып, солуннарга парлаар ужурлуг.

1998 чылдың январь 18-ти соңгулдалар хүнү кылдыр ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының шилип алганы комиссия кежигүннериниң сулабыжыг туруш чогун көргүскен эвес, а хоойлу-дүрүм болгаш соңгукчулар мурнунга ооң улуг харысалгалыын херечилеп турары ол.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.
ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы.

КИЖИ БОЛГАШ ХООЙЛУ

ЧОН НЕГЕП БАЗА МАНАП ТУРАР

Эрге-хоойлу камгалаар органнар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге артык күштүг болур

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге артык күштүг болур.

Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылдакчыларының хөй кижи киржикчилиг хуралы Чазак бажыңынга болуп эрткен. Хуралдың хүн айтырыы: республикада кем-херек үүлгедиишкиннери болгаш аңаа удур демиселди күштелдирериниң хемчеглери. Ол талазы-биле байдалды сайгарып чугаалашкаш, тодаргай сорулгаларны илереткен бо хуралга милиция, суд, прокуратура ажылдакчыларындан аңгыда, хоорай, кожуун чагыргаларының даргалары, ламылар, комитеттер төлээлери база кирипкен.

Хуралдың хүн айтырыынга хамаарыштыр дыңнадыгларны республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап, иштики херектер сайыды С. С. Монгуш, республика прокурорунуң оралакчызы Б. М. Бадмаев кылган.

Хуралдың ажылын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак башкарып эрттирген болгаш хуралдың ажылының эгезинде ооң киржикчилериниң кичээнгейин дараазында айтырыгларже угландырган. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер айтырыглыг республика чергелиг хуралды эрттирерин Чазак шиитпирлээн. Хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннарының байдалын айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери август айда анализтеп көрген дээрзин Президент чугаалаан. Аңаа республиканың иштики херектер сайыды С. С. Монгуш, республика прокуроруу Е. Ф. Овчинников олар-биле тодаргай чугааны кылып, август, сентябрь айларда чер-черлерге практиктиг тодаргай ажылдарны чорударын дугурушкан турган. Ооң түңнелдерин октябрьда чугаалажыр болганы бо. Салдынган программныг сорулганың күүселдезин көрүп, келир чылче кирер мурнунда ону анализтеп, тодаргай сорулгалар салдынган турбуже, ооң күүселдези долузу-биле чүге чедип алдынмайн турарыл, кым чүнү кылганыл дээн айтырыгларны тургузуп келгени бо-дур. Чүге дизе 2000 чылга чедир чаа программа тургузарын үе негеп келген.

1985—89 чылдарда кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнели бедик-даа турган болза, элээн чогумчалыг, чавырлыышкын турган. Партияның область комитединиң, Чазактың күжү-биле арагалаар чорук, алкоголизм-биле демиселди күштелдиргени аңаа салдарлыг болган. ССРЭ, Россия Федерациязының девискээринге байдал ынчан чүгээр чогумчалыг турган. Ооң соонда эрги ССРЭ-ге, Россияга демократтыг чаартылгалар эгелээн соонда, 1990—92 чылдарда, кижилер кажан боттарын хостуг ап, бодунуң чериниң ёзулуг ээзи кылдыр санап эгелээнде, демги көргүзүглер, националдар аразында харылзаа, хамаарылга өскерлип эгелээнин Президент чугаалааш, ооң чижээнге Ортаакы Азияга, Грузияга, Прибалтика чурттарынга, Украина болгаш өске-даа черлерге ынчангы турган нийти байдалды сагындырган. Орус дылдыг чоннуң Тывадан хөйү-биле көжүп чоруп турган үези база ол.

Президент соңгулдаларының кампаниязының үезинде чон-биле ужуражылгаларга олар кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдеп турарын, кижиниң амы-тынынга сагыштыы-биле чедер чоруктарны, мал оорун, арагалаашкынның нептереэниниң дүвүрел-биле чугаалап, ону доктаадып, чавырылдырарының хемчеглерин алырын дилеп, чагыг киирип турганнар. Херектерниң истелгезин саададыр, чамдыкта хоойлуга дүүшпес байдалдар туруп кээрин, харысалга чок чоруктар, херекти базырыптар таварылгалар барын хомудаан билдириишкиннер база бар. Чоннуң ол күзелдери, саналдары айтырыглары кичээнгейде, ооң күүселдезин ай санында хынап турар. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирип тургаш, ол талазы-биле кызырлыышкынны чедип алыр ужурлуг бис деп, Ш. Д. Ооржак түңнээн.

ООЖУРГААР БАРЫМДАА ЧОК

— Кем-херек үүлгедиишкиннериниң бөгүнгү байдалы республикада социал-экономиктиг өске-даа хөй айтырыглар-биле кады кичээнгейни негеп, дүвүрелди болдуруп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди бүгү талалыг күштелдирген дээр хире ындыг байдал сөөлгү үеде көзүлбейн турарын чугаалаар апаар. Байдалдың чүү хире нарынын чер-чер чагыргалары, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчулары чедир медереп билбейн турар —деп, Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап дыңнадыының эгезинде чугаалаан.

Эрткен чылын 244 өлүрүүшкүн бүрүткеттинген турган болза, бо чылдың тос айларында—165, 55 кем-херек үүлгедииниң түңнели өлүмнүг болган. Сагыштыы-биле кижи өлүрер чорук, күштээшкин тос айларда 12,4 хуу-биле санаттынып турар, Россияда деңнел-биле алырга, ол 3,5 катап хөй. Кызылда (46), Чадаанада (10), Бай-Тайгада, 16), Барыын-Хемчикте (15), Чеди-Хөлде (7), Каа-Хемде (9) өлүрүүшкүн болганы удаа-дараа бүрүткеттинип турар.

Адаттынган бо сан-көргүзүглер чүнү-даа мурнай чагырга черлериниң даргаларын, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны, генералдан эгелээш, ооң удуртулгазында черлерниң бүгү-ле удуртукчуларын ханы бодандырар ужурлуг. Чугаадан ажыл-чорудулгага негелделиг, шынгыы үнелел бээр үе келген, ынчангаш кижи бүрүзүнүн харысалгазын бедидеринче угланган арга-хемчеглерни тывар бис дээрзин Б. С. Шыырап чугаалаан.

Ынчап кээрге, ажыл-чорудулганы ол негелдеге дүүштүр тургузуп, хамааржыр девискээринге корум-чурумну тургузар дээш, хоойлунуң күжүнге даянып, күжениишкинниг ажылдаар апаар-дыр. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң амыдыралда үе-биле шылгаттынган дээштиг арга-хевирлери хоойлу-дүрүм органнарында бар болгай, ону ажыглаар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң нийти республикада 16 хуу кызырылганы ындыг аргалар, күш бар деп чүвени бадыткап турар-дыр. Ынчалзажок аар, онза аар кем-херек үүлгедиглери 60.2 хуу-биле санаттынып турары бодандырып кээр-дир. Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем, Тожу кожууннарда ол 76 хуу чоокшулап турар.

АРАГАНЫҢ КЫРЫНГА ЧАМ ҮНЕР

Арагалаашкынның калбарганы дүвүрелди болдуруп турар. Ажыл-агый чок, доктаамал арагалап чоруур кижилер кандыг-даа чагырга чок хостуг чоруп турарлар. Бөлүк кижилерниң арагалааны чамдык таварылгаларда эгиттинмес аар уржуктарлыг болурун амыдыралдан көрүп тур бис. Кем-херек үүлгедиглериниң 2-зи-ле эзирик турган кижилерге онаажыр. Төрел бөлүк кижилер кады арагалааш, кандыг-ла-бир айтырыг, чугаа ужун маргыжып үнгенниниң түңнели оларның кайы-бирээзиниң амы-тынынга четкени-биле, коргунчуг боол доостур боор-дур. Үүлгедиглер, өлүрүүшкүн бажыңнарда, квартираларда боор турар апарган дээри таварылга эвес.

Чазак Баштыңының оралакчызы ындыг таварылгаларны чижек кылдыр дыңнадыынга киирди. Кадайын азы ашаан, чоок төрелин бижектеп, боолап, амы-тынынга чедип кааның чижээн ол Чөөн-Хемчик, Таңды, Эрзин кожууннардан чугаалаан. Кызыл-Арыг суурга үш харлыг оолду ооң төрели болур кижи эзирик, күш көргүзүп тургаш өлүрүп кааның чүү дээрил?!

Кандыг-бир чылдагаан хат. чижээ, ажыл, ажылдаар чер чок деп, бир черден өске черже тоялап, арагалап чоруп турар кижилер-биле ажылдыг дээштиг арга-хевирин хоойлу-дүрүмге үндезилеттинген механизмниг кылдыр тыварының чугулазын ол демдеглээн. Ылангыя херээжен кижилерниң арага-дарыже сундулуу дүвүрелди болдуруп турар.

Россия Федерациязының болгаш бистиң республиканың хоойлу-дүрүм актыларынга үндезилеп, арага аймаан киир сөөртүрүн, садарын элээн чурумчуткан, ындыг хемчеглер алдынып турзажок, шынары багай арага аймаа саттынып турар. Биче-оол Сундуевич ындыг байдалды дараазында чүүлге көргускен: 1996 чылда, бо чылдың бирги чартык чылында шынары багай арагадан 243 кижи хораннанып өлген, ооң 40 хуузу Кызылдың чурттакчылары. Барыын-Хемчиктен—14, Кызыл, Бии-Хем, кожууннардан —8 хуу. Шынары багай арага сатканы дээш буруудаттырган кижилер чок. Хыналда, контроль ам-даа кошкак боор турары ол.

ОРГАНИЗАСТЫГ КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң хевири үениң аайы-биле база хөй талалыг апарчыдар. Организастыг, экономика адырында кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди сыныш чокка чорудар. Рынок харылзааларынга сылдап, күрүнениниң, чоннуун ыят чокка бодунга шиңгээдип алырын бодаар, ап-даа турар кижилерниң оруун хоойлу-дүрүм негелделиг күжү-биле дуй турар ужурлуг. Чазак Баштыңының оралакчызының кылганы дыңнадыындан дараазында чүүлдү номчукчуларга чедирейн. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле холбашкан 87 херекти бо чылын оттурган, ооң 37-зин судче киирген. Олардан ок-боону, наркотиктиг бүдүмелдерни, акша-хөреңгини хавырган. Ооң бир чижээ Мамонтов алышкыларның, Горячих оларның кирип турганы өлүрүүшкүн кылып, күштеп, автомашиналар оорлап мунуп чоруп турган бөлүүн илередип тутканы. Истелге чоруп турар.

Сөөлгү бир чыл чартык үеде бюджет акша-хөреңгизин тодаргай эвес сорулгаларга шиңгээдип ап турганы дээш, 82 херекти оттурган. Бюджет акша-хөреңгизин 17.3 млрд. рубльди тодаргай сорулгага эвес ажыглааның фактызын бо чылдың тос айларында илереткен. Ол хамаанчок, пенсия үлелгезинде безин хажыдыышкыннар бар. Экономика адырында үүлгедиглер дээш эрткен чылын 119 херекти оттурган болза, бо чылын—40.

Чоннуң караа көскү болгай, күрүнениниң туразы-биле чарыгдап ажыглаар чоруктарны оларның сойгалап турары чүүлдүг. Буруулуг кижилер хоойлу езугаар харыылаар ужурлуг. Истелгеже кирген херектерниң ис чок баарын чон хүлээп албайн турар болгай. Чамдык херектерни соксадып каан болур судче кирген херек дугайы дыңналбас. Шак ындыг херектерге хамаарыштыр суд, прокуратура органнарындан эки-менди-даа чок артарын, ындыг байдалдар-биле чөпшээрежип болбазын Президент шынгыы чугаалаан.

ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮ, ЧӨПТҮГ ЧОРУК

Милицияның ажылының хемчээли, шынап-ла, аажок улгаткан, ажыл нарын. Милиция бодунуң ажыл-чорудулгазын үениң негелдези-биле тургузуп, хөделиишкиннериниң чаа арга-хевирлерин ажыглап турзажок, күш четтирбейн турар чүүлдер база бар. Кем-херек үүлгедир чоруктуң дазылы кончуг ханы, аңаа чедип, ону божаңнадыры амгы байдалдарда, шынап-ла, амыр эвес, маңаа чаңгыс милиция күш четпес, хөй-ниитиниң дузазы, деткимчези херек. Ынчангаш чурттакчы чоннуң дузазын алыр, демнежир. Хөй-нийти биле милицияның кады ажылдажылгазының чылдар-биле шылгаттынып быжыккан дээштиг аргалары бар. Ол аразында херек үүлгедикчилериниң арга-мергежили база бедип турар. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел чиик эвес болуп, нарын айтырыгларны тургузуп турзажок, мергежилдиг хөделиишкиннерниң түңнелдери-биле үүлгедикчи бөлүктер илереттинип, херектер ажыттынып турар.

Иштики херектер яамызының статистика көргүзүглеринден ап көөрге, херектерни ажыдып турарында эки талаже көргүзүг бар. А чамдык херектерниң ажыттынмайн турары—истелге ажылының кошкаа, истелгениң шынарының кудузундан кеземче херектериниң 17 ажыг хуузун катап истелгеже бо чылын чоруткан.

Эрги ёзу-биле ажылдап болбазын амыдырал боду тургузуп келген. Материал-техниктиг хандырылгада, акша-хөреңги айтырыында нарын айтырыглар бар-даа болза, хоойлунуң күжүн долу ажыглап, чөптүг чорукка даянып, милиция, суд, прокуратура черлери ажылдап турар, а ажыл оларга кезек үениң болбас ужурлуг. База бир чугула чүүл—буруулуг кижи хоойлу езугаар шын шииткелди алган турар ужурлуг. Кижи херээ-биле холбашкан кижилерниң чамдык таварылгада хостуг чоруп турарынга чон таарзынмайн турар болгаш хомудап, чөптүг чорукту хоойлу езугаар тургузарын негеп турар. Дагы херекке онаажыр, үүлгедиг кылыр чоруктар оон база үнүп турар. Хурал киржикчилериниң кичээнгейин Ш. Д. Ооржак ол айтырыгже угланы база таварылга эвес.

СОРУЛГАЛАР ТОДАРАТТЫНГАН

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел кезек үениң хемчээ болбас, ол доктаамал чоруттунар ужурлуг. Хөй кижи киржикчилиг бо хурал эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазының сорулгаларын, уг-шиин улам тодараткан. Ам сорулга чүл?

Хуралды түңнеп тура, Ш. Д. Ооржак ону улам тодаргайлап, мындыг чүүлдерни айыткан. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң тодаргай программазы бар, ол ажылдап турар, ону удуртулга болдурар. Чазак ол талазы-биле ажылдап турар. Иштики херектер яамызынга Чазак дузаны көргүзүп келген. Истелге ажылында, кеземче херектериниң истелгезинде четпестер бар деп чүвени ажыттынмаан херектер бадыткаар. Президент ону ол адырларның удуртукчуларының кичээнгейинге киирген. Ооң-биле кады суму черлерде милицияның участок төлээлериниң ажылын чугулалап, оларга тус чер чагыргаларының талазындан деткимче, дуза чедирерин чугаалаан.

Арагага сундугар чоруктарның эки чүвеге чедирбезин билиндирип, демократия, хостуг чорукту шын тайылбырлап, профилактиктиг хемчеглерни үениң байдалы-биле чорудар.

Арага аймаа садып-саарарынга чөпшээрел бээрин улам шыңгыырадыр, ынчангаш ону чүгле Чазак дамчыштыр шиитпирлээр, кым ону садарыл, кайыын сөөртүп кээрил деп айтырыг чугула боор турар. Водка мафиязы-биле демисел шыңгыы болур ужурлуг. Кем-херек үүлгедиглери-биле демисел дугайын чугаалап тура, Президент мындыг чүүлдү онзалаан, чүл дээрге тодаргай херектерге хамаарыштыр ооң истелгези, шииткели кандыг байдалдыг чоруп турарынга хайгаарал Чазактың талазындан доктаамал турар.

Милиция, суд, прокуратура органнарының моон соңгааргы ажыл-чорудулгазында сорулгаларны хурал тодараткан.

Вера КУУЛАР

Республиканың культура амыдыралындан

ДОЛЛАРЛЫГ КЕЛЗЕ ХӨҢНҮ

Аныяк скульптор Хеймер-оол Донгак Делегейниң шыдыраа федерациязының президентизи, Калмык Республиканың Президентизи Кирсан Илюмжиновтуң чалааны-биле Элиста хоорайда болуп турар шыдыраа фестивалынга тураскааткан ус-тывышчы чурукчулар мөөрейинге киржири-биле чорупкан.

Ол 45 хонук дургузунда үргүлчүлээр мөөрейге тиилеп үнер болза, хөй доллар түннүг шаңналга чедип болур. Акша-төгерик чок берге үеде Хеймер-оол Донгактың орук чарыгдалын ТР-ниң Культура болгаш кино яамызы бодунга алган.

ТӨЛЭЭ ЧЕРИНГЕ БЕРИПКЕН

Москваның 850 чыл оюнга тураскааткан Тываның чурукчуларының Москва хоорайда делгелгезиниң хуусаазы төнгенин барымдаалааш, делгелге экспонаттарын дедир бөлер айтырыгларны шиитпирлээр дээш ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Леонид Уржук биле Маадыр Монгуш Москваже аъттаныпкан.

Делгелгени дүжүргеш, Тыва Республиканың Москвада доктаамал төлээ чериниң чаа бажыңының ажыдыышкынын езулалынга тускай делгелге кылдыр ажыдарын доктаамал төлээ чериниң даргазының хүлээлгезин күүседип турар Орлан Чөлбеней, ТР-ниң Культура болгаш кино яамызындан дилээн.

Төлээ черинге тургузар делгелгениң немелде экспонаттарын Тывадан Москваже чоруткан.

НЕМЕЦ ДЫЛГА ЭРТЕР

ТР-ниң Культура болгаш кино яамызының планы езугаар Алма-Ата хоорайда немец театрның артистери Кызыл хоорайга кээп, бодунуң оюнун тыва, орус, немец чонга бараалгадыр дээш Казахстандан Кызылче аъттаныпкан.

Театрның оюну немец дыл кырынга болур. Тывага немец театр бир дугаар кээп турары ол. Ону ук театрның директору Ирина Андреевна Пянско удуртуп чоруур.

Казахстанның девискээринде турар ол театрны Германияның тускай фондузу акшаландырып турар.

Тывада чоокта чаа ажыттынган немец культура төвүнүң кежигүннери гастрольдап кээр немец театрның артистери-биле культурлуг болгаш ажыл-агыйжы харылзааларны быжыглаарының айтырыгларын планнаан.

ТУРАСКААЛДЫ АЖЫТКАН

Чөөн-Хемчик кожууннуң Бажың-Алаак сумузунда Тыва эки турачы эскадроннуң эмчизи чораан Амаа Бүдүрүкүевна Монгуштуң чырык адынга тураскаадып, ооң хөрек тураскаалын уруглар садының чанында ажыткан.

Ажыдыышкынга Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар, ТР-ниң культура сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар, эки турачы Б. Ш. Лама болгаш өске-даа дайынчын болгаш күш-ажылдың хоочуннары, чон киришкен.

Тураскаалдың автору — скульптор Хеймер-оол Донгак.

АЛДАРЛЫГ ПУЛЕМЕТЧУГА ТУРАСКААЛ

Тыва Республиканың база бир чараш булуңнарының бирээзи Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей суурда база бир хүлер тураскаалды РФ-тиң алдарлыг чурукчузу Товарищтай Ондар тургускан.

Ол болза Хөндергейниң ат-сураглыг оолдарының бирээзи Бүрзекей Сурасович Сатка тураскаал-дыр. Ооң ажыдыышкынын тус чер чагыргазы чооккү үеде байырлыг байдалга эрттирер дээш белеткенип турар. ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактан соңгулда мурнунда ужуражылга үезинде Хөндергейниң ажылчы чонунуң дилээн Культура яамызының боттандырганы ол.

Ооң акшаландырыышкынын ТР-ниң культура сайыды Ч. Ондар РФ-тиң Культура яамызының федералдыг программазын таварыштыр камгалап эккелген.

Маадыр, эки турачы Бүрзекейниң тураскаалындан аңгыда, Тожунуң Тоора-Хем суурунуң соңгукчулары Президентиден Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Артемьевич Бухтуевке хүлер тураскаалды кылдыртып бээрин дилээн турган.

Кызыл хоорай чагыргазының кичээнгейинге

«КЫЖЫН КАНЧААР БИС»

Эрткен понедельник хүнүнде, тодаргайлаарга, бо чылдың октябрь 6-да кежээликтей Улуг-Хемниң оң талакы эриинде дилги фермазынче угландыр «Аренда» деп каан автобуска (№ 7) олурупкаш, бадыптым. Кире берген көөрүмге, автобустуң эң мурнуку сандайын 14—16 хар аразында тыва кыс ээлепкен олур.

— Аарыг кижи мен — деп доңгун харыылааш, олудундан чайлап бербейн баады.

А ооң кожазында 25—30 хар аразында, кеттингени дыка силиг тыва херээжен кижи олудун меңээ хайырлады, ол бедик мерелдиг, культурлуг уругга өөрүп четтиргеним аажок: аныяк эвес, чеден үш хар чоокшулаан кижи-ле болгай мен. Автобустуң мурнуку сандайларында колдуунда ийиги бөлүктүң инвалидтери орус-даа, тыва-даа хоочуннар олурлар. Оларның аразындан таныыр кижим — дилги фермазының бетинде дачалыг, күш-ажылдың хоочуну Сандай болду. Ол даянгыыштыг, инвалид кижи-ле болгай.

«Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун билир журналист кижи болганымда, автобуска ынчаарда болган чугааны бичии-даа хөөржедиг чокка номчукчуларже чедирерин шиитпирлеп алдым. Бир инвалид хамааты олургаш, мындыг айтырыг салды:

— Хамык автобустар арендаже шилчээн, хуу кижилерниң автобустары таксиниң эрге-байдалын чедип алган болгаш инвалидтерни, дайынның безин киржикчилерин —кырганнарны акша төлевеске автобустардан үндүр октап турар-дыр. А кыжын канчаар бис, ха-дуңма?!

— Кыжын автобус чокка Кызыл хоорайның кудумчуларынга аарыг-аржык инвалидтер доңган бис, чылдың чылыг үезинде хуу автобустарның ээлери карманнарын долдур дыгып алгаш, кыжын кайын ажылдаарыл олар.

— Акшага чазый кижилер ажылдаар боор.

— Ол-даа чогенчиг-ле боор...

Хуу автобустарны такси кылдыр шилчиткениниң, автобүдүрүлгениң чамдык автобустарын арендага (хөлезиге) дужааганының сөөлүнде Кызыл хоорайның хөй-ниитизиниң санал-оналы күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының, а ол ышкаш Кызыл хоорай чагыргазының ат-алдарынга удурланыышкак болу бергени ол органнарның авторитединге улуг согуушкунну таварышканы илдең-дир. Чүге дизе, хуу автобустарның ээлери дайынның киржикчилерин, назы-хары дөгээн хоочуннарны, аарыг-аржык кижилерни, төрүмелинден инвалид уруг-дарыгны кээргел чокка автобустардан үндүр октап турар-дыр. Ынчаарга дайын-биле холбашкан бүгү чүүлдер кезээде ыдыктыг-ла болгай. Хуу автобустарга таксиниң статузун (эрге-байдалын) тывыскан шиитпир—хоойлуга болгаш РФ-тиң, ТР-ниң Конституцияларынга чөрүшкек болуп турар. Кызыл хоорайда муниципалитеттиң болгаш хуу автобустарда тургустунган бо нарын байдал удавас болур соңгулдаларга дыка багай салдарны чайлаш чок чедирерин баш бурунгаар ажыы-биле чугаалаар бодаан мен. Чүге дизе Кызылда чээрби муң ажыг хоочуннар, төрүмелинден инвалид уруглар бар. Оларның ада-иелери, төрелдери, таныштары каттышкаш, барык 80 муң чедип турар. 80 муң соңгукчулар болгаш оларның талалакчылары! Бо чугаам биле кымны-даа коргударын күзевейн, а амыдыралда боттуг байдалды чугаалап турарым бо-дур.

Хуу автобустарга болгаш арендага дужааган автотранспорт аймаанга бүгү хоочуннарны, бирги ээлчегде дайынның, күш-ажылдың инвалидтерин база төрүмелинден инвалид уругларны халас олуртур дугайында шиитпирни доп-дораан хүлээп алырын Кызыл хоорай чагыргазынга, ооң даргазы хүндүлүг Зоя Пазытыевна Сатка саналдап тур мен. Хуу автобустарның ээлери ажыл соксадыышкынын кыла бээрге, оортан сезииген, корткан херээ чок, а хоойлуну, хоочуннарны хүндүлезе чүүлдүг боор.

Алексей ДУГЕРЖАА,

Каайлы албаны

ЧЕЖЕ-ДАА ЧАЖЫРАРЫҢГА, ДӨМЕЙ-ЛЕ ТЫП АЛЫР

Чоокта чаа, РФ-тиң Каайлы ажылдакчыларының профессионалдыг байырлалының бүдүүзүнде, ТР-ниң Каайлы чериниң удуртукчулары И. М. Сувандии, А. А. Шаалы журналистер-биле парлалга конференциязын организастап эрттирген.

Ноябрьның 17-де ТР-ниң Каайлы чери тургустунганындан бээр 5 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Ол үениң дургузунда Каайлы албанының төөгүзүнге, кылып чорудуп турар ажыл-чорудулгазынга кысказы-биле доктаарга мындыг.

1992 чылдың сентябрьның 2-де Тывага Каайлы чери тургузар дугайында доктаал үнген. Чаа күрүне тургузуушкун ол-ла чылдың ноябрь 17-де хоойлу-дүрүм ёзугаар бүрүнгээн-даа бол, херек кырында ооң езулуг ажылы 1993 чылдың январь 1-де эгелээн. Бо хүннерде ол 6 килдистиг, 6 бөлүктүг, 2 кызыгаар постулуг (Хандагайты, Эрзин). Ында ниитизи-биле 83 ажылдакчы хаара туттунган. Ооң баштарыкчызы Чөөн-Сибирьниң удуртулга чери болур. Ында шупту 12 каайлы чери кирип турар.

Бо Каайлы чериниң харыылап турары зоназы — Тыва республиканың девискээри, Моол-биле кызыгаарлашкан, чоок-кавыда турар республикаларның кызыгаарлары. Ооң ажылдакчылары бүгү чурттар-биле даштыкы экономиктиг садыг-саарылганы башкарып тура, кызыгаарга каайлы дүрүмнериниң хажыдылгазын болдурбазының, ыңай-бээр эрттирип турар барааның үндүрүүн күрүнеже өйшаанда киирериниң талазы-биле ажылдарны организастап чорудуп турар. Маңаа кызыгаар шериглери, иштики херектер органнары үндүрүг полициязының ажылдакчылары база үлүг-хуузун киириштирип турар.

Амгы үеде юридиктиг 245 төлээ-биле барааң саарылгазын чорудар дугайында кэрээни чарган. Бо хүннерде оларның чүгле 10-у ажылын чорудуп турар. 13 ыраккы, 9 чоокку даштыкы чурттар-биле харылзааларны кылып турар. Бо чылдың 10 айларының дургузунда 5 млрд. 200 млн рубль түңнүг каайлы үндүрүүн федералдыг бюджет фондузунче киирген, 7 млрд. 400 млн. рубльге барааң саарылгазын кылган. Ниитизи-биле 116 корум-чурум үрээшкиннерин сайгарып көрген. Ооң иштинде 88 хамаатының негелде-билдириишкинин сайгарган, 2 кеземче херээн остурган. Чижеглеп чугаалаарга. Моолдуң херээжен хамаатызы кызыгаар таварыштыр ок-чемзек чажырып эрттиргеш, туттурган. Ол дээш 5 чылда хосталгазын казыттырып шииттирген. Бир машинаның ээзи спиртти, далганныг шоодайлар ортузунга эмнерни эрттире бээр бодаан. Ынчалза-даа ооң кажар бодалы бүтпээн. Чамдык кижилер чизеде кирбээн барааның орулгазын бодунга шиңгээдип алырын, оон ыңай каайлы үндүрүглерин төлевейн былдап эрте бээрин оралдажып турарлар. Каайлы дүрүмнеринде частыр бүдүмелдерни, ок-чемзекти, наркотиктерни саарары көрдүнмээн болгай. Мындыг таварылгаларның бар боор турары илерээн. Машина-техника садып ап тургаш, хынамчалыг болуру күзенчиг. Ылаңгыя техпаспортту мегелеп өттүндүр кылып ап турар чоруктар хөй боор турар.

Чыл келген тудум барааң саарылгазының кудулап турары ажыл-агыйга шаптараазыннарны тургузуп турар. Тываның ажыглалынга турган чех 7 самолетту септедири-биле Чехияже чоруткан турган. Дедир 2 самолет ээп келген, 5-ин септелге кылганының өртээнге алгаш барганы илерээн. Бо чүүлдер база карылга болганы билдинген. Барааң саарылгазы экижидер деп бодаар болза, саарылганы бүгү талалыг чоргузары күзенчиг. Тыва-биле харылзаа тудар сорулгалыг чурттарның саны көвүдеп турар. Маңаа Американың, Мурнуу Американың, Европаның, Азияның чурттарын хамаарыштырып болур. Республикада демир-оруктуң, суг оруунуң, делегей чергелиг самолет шугумнарының чок болганындан, аргыжылгага бергелерни тургузуп турар.

Ынчалза-даа чоокку үелерде бо айтырыгларга хамаарыштыр бурунгаарлаар базымнарның кылдына бээриниң барымдаалары черле бар. Удавас чаа аэропорттуң тудуун ажыглалга киирер. Суг транспортунуң дугайында айтырыг шиитпирлеттинип турар. Хандагайты—Улангом-Урумчи таварыыр чоруур асфальтылыг автомобиль оруу база ажыглалга кире бээр. Бо оруктуң тудуун Моол биле Кыдаттың удуртулгазы чорудуп турар. Оон ыңай Тываның девискээринге ам-даа 10 постуну ажыглалга киирерин шиитпирлээн. Оларны Күргүртуг, Качык, Саглы, Кызыл-Хая болгаш өске-даа черлерге тургузары көрдүнген. Моон соңгаар Тываның каайлы ажылдакчыларының ажыл-агыйы улам-на шуудаар болзунам!

Ольга САНДАРАА.

Белек

БИР КОМПЛЕКТИНИ ЧЕТЧЕЛЭЭШ...

Бут бөмбүүнге бо чылдың республика чемпиону «Мажалык» ТР-ниң спорткүрүкомунуң шилчип чоруур кубогун чаалап алган. Ынчангаш бо чылын ийи дакпыр тиилелгени чедип алганы ол.

Кубоктуң эдилекчизи, чемпион бо сезонда көрүштүг чараш оюнну көргүзүп, аңгы-аңгы марылдааларга кирипкеш-ле, тиилекчи боор келген. Тургустунгандан бээр ийи чыл ажа дужуп чоруур аныяк команда бут бөмбүүнүң тергиини апарган чылдагааны чүдел? Команданың кол өзээн А. Сарыглар, Г. Бойбу, О. Дамдын, Дозураш алышкылар ышкаш Александр Ооржактың (Самбыр деп шола ады-биле ону бут бөмбүүнге хандыкшылдыглар шупту билир, озал-ондакка таварышкаш, эрте мөчээн) өөреникчилери тургузуп турар. Ойнакчы тренер Альберт Сарыгларның чугаазы-биле алырга, чүгле Барыын-Хемчиктен эвес, өске-даа черлерден ойнакчылар шыырак ойнап, тиилелгелерге улуг үлүүн киирип келген. Команда кежигүннери бот-боттарының аразында эп-найыралдыг, өөрүшкү, муңгаралын деңге үлежип чоруур. Оюнунуң шинчизи алыс чараш, хаттыкчы, сан киир теверин итүкүлдүг, техника болгаш тактика талазы-биле билдилиг. Мажалыкчыларның ниити ортумак назыны аныяк, ынчангаш моон-даа соңгаар быжыктырып доктаадып алгаш оюнун салбас дээрзинге бүзүрел улуг.

Кубоктуң түңнел оюнунда «Динамонуң» хаалгазынче Бежен-оол Торуштуң кире тепкен саны (оюн 1:0 бооп доозулган) «Мажалыкка» тиилелгени эккелген. Оюн соонда К. Ч. Чадамба спорткүрүкомунуң мурнундан кубокту, бут бөмбүкчү бир аай хепти тиилекчилерге тывыскан. Солун чүүл болза «Мажалыктың» бо 5 дугаар ойнап кедер бир аай хеви бооп кээр ынчангаш бир комплектини четчелээш, школачы бут бөмбүкчүлеринге белекке бээр деп шиитпирлеп алганнар. Чемпион акыларының хевин кеткен оолдардан төлептиг ойнакчылар өзүп, бут бөмбүүн улам-на сайзырадыр-ла болзунам.

Альберт ХОМУШКУ.

«ТЫВАМ — ЧАРАШ, ТЫВАМ ДЕЛГЕМ...»

Көк-Тей эге школазында тыва дыл декадазы чорун турар.

Ооң-биле чергелештир 4 «б» класстың удуртукчу башкызы Светлана Кызыл-ооловна Дүпчүр уругларның шүлүк чогаалынга сонуургалын бедидер, шүлүктерни дамчыштыр төрээн черинге ынак аңаа камныг болурун кижизидер сорулга-биле «Тывам — чараш, Тывам — делгем, Тывам — ыдык» деп шүлүк мөөрейин организастап, ажык класс шагын эрттирген.

Мөөрейге уруглар бистиң суралгыг чогаалчыларывыс Степан Сарыг-оол, Салим Сүрүң-оол, Кызыл-Эник Кудажы, Екатерина Танова, Зоя Намзырай оларның Тыва дугайында кайгамчык чараш чечен-мерген сөстерлиг шүлүктерин аянныг чугаалаан. Аңаа ниитизи-биле 11 өөреникчи киришкен. Бирги черни 4 «б» класстан Саяна Сандараа, ийигизин 4 «а»-дан Ярослав Быштак-оол, үшкүзүн 4 «в»-ден Надя Доңгак алган.

Бистиң корр.

Удур туржуушкундан — кады ажылдажылгаже

БОТ-ХҮНДҮЛЕЖИЛГЕЛИГ БАЙДАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың политиктиг партияларының болгаш хөй-нити шимчээшкиннериниң төлээлериниң МЕДЕГЛЕЛИ

Бистер, адаанда ат салган Тыва Республиканың политиктиг партияларының болгаш хөй-нити шимчээшкиннериниң төлээлери, партийжи программаларывыста дүүшпес чүүлдер бар турзажок, бистиң ажыл-чорудулгавыстың кол ужур-утказы ниитилелдиң, ооң социал болгаш экономиктиг амыдыралының шыңарлыг чаартылгазынче угланган дээрзин медеглеп тур бис.

Каш-ла ай болгаш, Тывага хоорай болгаш кожуун чыгырга черлериниң даргаларының, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаттарының төлээлекчилериниң тус чер хуралдарының соңгулдалары болуп эртер. Ук политиктиг болуушкунуң бүдүүзүнде езулуг-ла демократчы, хамаарышпас, социал угланыышкынныг ниитилелче шимчээшкинниң оруунда элээн каш белдирлешкек үе-чадалар бар.

Бир-ле дугаарында, бистер Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга үндезилеттинип тургустунган бүдүк-бүдүн федералдыг күрүне дээш бис, ында Федерация субъектизи бүрүзү бот-боттарынга хамаарыштыр деңг эргелерлиг болгаш деңг хүлээлгелерлиг.

Ийиде, бистер экономиканың хөй хевирлиин, хуу өнчүнүң эргелерин, ооң чижилгелиг үндезинге хөгжүлдезин хүлээп көрүп турар бис.

Үште, бистер санал-оналдың хөй янзылыын, а ындыг болганда, хөй партиялыг системаның хөгжүлдезин деткиир бис.

Дөртте, маңаа ат салган бүгү төлээлер кижиниң эргелериниң чайгылыш чок күүселдези дээш туржуп турар бис. А ындыг чүүл чүгле кижи-биле күрүнениң деңг эргелиг чоруун хандырып турар күштүг болгаш езулуг-ла кымга-даа хамаарышпас суд системазы барда боттанып болур.

Беште, бүгү партиялар ниитилелге чөпшээрежилге болгаш эптежилгени чедип алыр күзелдиг база ону чедип алыр дээш туржуп турар чүве болганда, ол бүгүнү чүгле эрге-хоойлулуг аргалар болгаш хөделиишкиннер-биле боттандырып болурлар. Ындыг ажылдың баштайгы оруу — соңгулдаларга киржилге.

Алдыда, бистер күрүнениң тодаргай кижиниң негелделеринче, күзел-бодалдарынче ээ көрнүрүн күзеп турар бис. Социал угланыышкыны чок кандыг-даа реформаларның төнчүзү билдингир—буураашкын.

Чедиде, бистер демократчы рынок реформаларының талалакчыларының сырый кады ажылдажылгазы дээш бис. Россияның эде чаартылгазының төөгүлүг херээниң чедиишкиннериниң чугула негелделери мында сиңген деп санап турар бис.

Үстүнде айыттынган чүүлдерге даянып алгаш, бо принциптер езугаар ажылдап хөделиринге белениивисти бадыткап, бо угланыышкынның талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле кады ажылдажылганың эргежок чугулазын медеглеп тур бис.

Бот-боттарынга удур туржуушкундан кады ажылдажылгаже шилчиир үе келген. Ылап-ла шак бо берге үелерде амы-хуунуң идээргек чуруун, үш-үдүрүм чөрүлдээлерни кыдыынга астыктыр каггаш, бот-хүндүлежилгелиг байдалче кирер ужурлуг бис.

Бистиң бо медеглеливисти Тыва Республиканың эрге-чагырга органнары кончуг таптыг сайгарып көргеш, оон чогуур түңнелдерни үндүрер боор дээрзинге идегедивис.

«Бистиң бажыңывыс—Россия» деп Бүгү-россияның ниитилел-политиктиг шимчээшкининиң Тывада девискээр салбырының даргазы

Ю. К. АРАКЧАА.

Тываның коммунистериниң республика организациязының рескомунуң секретары

Б. С. НУРЗАТ.

«Россияның шилилгези» ниитилел-политиктиг шимчээшкининиң Тывада девискээр салбырының даргазы

Г. Я. ЭПП.

РЛДП-ниң Тывада девискээр организациязының координатору

А. Ю. КАШИН.

«Ат-алдар болгаш Төрээн чурт» деп Россияның национал партиязының Тывада девискээр салбырының секретары

В. В. ВУСАТЫЙ.

Кызыл, 1997 чылдың октябрь 10.

ХУУСААЛАРГА ДҮҮШТҮР

Октябрь 20-де Дээди Хуралдың депутаттарының чөвүлел хуралы болган, ук хуралга Төп соңгулда комиссиязынче ат салгаш, чорудупкан медеглелдиң сөзүглели-биле болгаш Дээди Хуралдың депутаттарының, чер-чер Хуралдарының депутаттарының болгаш тус чер чагырга даргаларының соңгулдаларының болур хүнүнүң дугайында Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың октябрь 17-де доктаалының талазы-биле Тыва Республиканың прокуратуразынче чагааның төлевилели-биле удуртулга чери биске таныштырган. «Демократтыг Россияның» болгаш РЛДП-ның төлээлери Төп соңгулда комиссиязының доктаалының хоойлуга дүүшпезиниң дугайында хомудалды судче киирипкен дээрзин депутат Т. Николаеваның сөстеринден билип алдым.

Доктаалдың бодунун сөзүглели-биле танышканымның соонда, Төп соңгулда комиссиязы бодунуң шынгыы шиитпири-биле Президиумнуң, Дээди Хуралдың болгаш Төп соңгулда комиссиязының аразында удааржырап келген доңну чаза чежипкенинге, эрге-чагырга чадаларының аразында үр дугуржуушкун чокка соңгаарладып болбас айтырыгны шиитпирлепкенинге сеткилим ханган. Төп соңгулда комиссиязының харыысалгалыг секретары (даргазының оралакчызы) К. Будук-оолдуң тайылбырлап турары-биле алырга, шиитпир хоойлу езугаар хүлээп алдынган болуп турар. Бир эвес ылаптыы-биле көөр болза, хоойлужудулганың чамдык актыларынга доктаалдың элээн чүүлдери юридика талазы-биле дүүшпейн баар талалары бар болбайн аан. Төп соңгулда комиссиязының бүрүн эрге езугаар хөделип болурун тодарадып турар өске-даа хоойлулар, Тыва Республиканың Конституциязының чүүлдери бар болгай. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо талазы-биле төнмес-батпазы-биле үр-ле маргыжып, буруулугларны дилеп, тып, тургустунган байдалдың чөптүг болгаш чөптүг эвес чылдагааннарын тодарадып болур. Ынчалзажок ол бүгү кымга херегил ынчаш? Юридика талазы-биле нарын ол чүүлдерни кым сайгарып, ханызы-биле тургузарыл? Кол-ла чүве—тодаргай ай, хүнү бардыр, арта бүгүдеге таарыжырдыр.

Ындыг болзажок, бир эвес суд соңгулдаларны 1997 чылдың декабрь 14-те эрттирер деп хүлээндирер болза, мээ бодум хуумда, оон хоойлуга дүүшпезиниң дугайында хомудалды киирер мен деп ол чөвүлел хуралга чугаалаан мен. Чүге дизе, ындыг таварылгада, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң кол чүүлдериниң бирээзиниң сагыттынмайн барганы ол-дур, чүл дээрге соңгулдаларга чедир 60 хонук иштинде соңгулда округтарының схемазы парлаттынмаан-дыр.

А. ХОЮГБАН,

Дээди Хуралдың депутаты.

Аң-мең — байлаавыс

«АРТТЫҢ УЛУУ СЕНДЕ БОЛЗУН, АРТЫНЧАКТЫҢ УЛУУ МЕНДЕ БОЛЗУН»

ДӨРТ-БЕШ хар чедип, шору апарганым сагыжымда чуруттунуп олур. Ачам күзүн диңнээр чаңчылдыг. Аңнаарынга ооң белеткенирин утпаан мен. Тайга бажынче теп үнер аъды күзүн чаш кулун дег семис болу бээр. Чиңге-тараа, арбай далганы—күш-хүнезини. Шуглак-дөжек, артынчактар, боо-моңгул. Ол бүгү чаңгыс аътка эңдерли бээр.

— Ачаң кай барды—деп, улустар менден айтырар.

Шыдаар шаам-биле харыылап турар мен:

— Тог (боозун) дээрин чүктеп, хүг (одун) дээрин хойлап, таалыныш артып алгаш, диңнеп берген...

Ол шагда диңчилер аал кодан ыныңдан талыйтыр аъттаныр, аныяк аът четпес ораннарже чорупгар турган. Хаан-Дээрниң ол чарыы Чинчили, Ары-Хемнер, Шокар-Аян, Тоостуг деп аттыг хем, Берг-Чарым, Ортаа-Чарым, Хемнер-Суг, Откан, Кургул. Аңчыларның хөй аң-мең аразынга езу-чурумну, кам-хайыраны тудуп билири ыдыктыг-ла турган. Олар хереглээнин өйчижек-биле боолап алыр.

Хааныг Россияның садыглары, кыдат садыг-бүүзелерге өлүк-кежин, сыын мыйызын садар. 1932 чылга чедир аң боолары, сырбык адар сыгыр октуг дүүргелер, коргулчун октуг үш адар карабиннер, аксындан октаар чамыктыг шактыырлар өглер санай тургулаар чүве. Октарны, дарыны үзүктел чокка садып турар.

ТАР үезинде болгаш оон сөөлзүредир-даа аң-өлүк тывыжынче сагыш салыышкыны улам улгаткан. Республика боду, ооң сайзырангай кожалары орустар болгаш кыдаттар акшаларын колдуунда өлүк тывыжынга күзелдиг-биле саарар апарган. Араттар акша-мөңгүн ажылдап алыры-биле аңнап үнери ол үеде массалыг апарган. Күрүне коржаа, орус болгаш кыдат садыглар-биле кэрээ-дугуржулгаларның арга-хевири солун-на турган боор оң. Ылаңгыя дерги садыглары база көвүдей берген. Амгы рынок харылзааларының эгесомазы ол-ла ыйнаан.

Дайын үезинде аң эъдин фронтуже массалыы-биле чорудуп турганын сактыр-дыр мен. Ынчан ак-коданнарның хөйүн кайгаар мен, шынаа иштиниң чыраалар аразы кодан-тоолайларның өдээ-биле долуп турду. Кыжын ону дузактааш, кежи-биле кады шөйбейтир доңурар. Өртээ аар болгай, бирээзиниң-не — тыва бир акша. Эрги акшаның үнези хөлчок турган болдур ийин. Тыва күрүне, Саңхөө ямызы болгаш национал банк эрги акшаның үнезин шак ынчаар тургузуп алганы ол.

Аң-меңниң ынчан элбээн кайгаар мен. Торлааны, күшкүлдү адып боолааш, бажын чалгынының адаанче доңургаш садар болгай. ТАР үезинде, Тожу кожуунуң аңчылары бир аңныыр сезонунда Тыва Төп коопка киш кежин чеди муң чедир дужаар турган. Чүгле 1943 чылда даштыкыже 5 муң диин, 20 муң кодан кежин үндүрген.

Аң-өлүк тывыжынга алды харлыг балдыр-бээжектен алдан хар ушчок ашкан ирейлер безин киржир чораан. Ол дээрге салгалдан салган дамчаан арга-дуржулга-дыр. Кым-даа бодунуң хире-шаа-биле хөделир. Дузактаарын, какпалаарын, боолаарын болгаш кижиге артып калыр аңмеңге, долгандыр хүрээлелге хора чедирбес бүгү-ле аргаларны ажыглаарын чөпшээрээн.

ӨЛҮК-ТЫВЫШ ажылының кадыг-бергези билдингир. Аңнаары—спорттуң эң иттирэглиг хевири. Аң-мең-биле сүржүрге, доңуп-дожаарын, могап-шылаарын уттуптар. Чаа эгелеп чоруур кижиге озал-ондак-даа таваржып болур. Хөйнү көрген дуржулгалыг аңчылар баштайгы хонуктарда чеде берген чериниң бүгү байдалдарын ыяк шинчилээр. Олар аң көрүп кааш, теппижже бачымнавас, барып чеде бергени девискээрде киш, диңниң, чиңге болгаш улуг аңның кайы хире боор турарын чижеглей тодарадыр.

Ылавылап алырынга чамдыкта ийи-үш хонук безин эвээш болгулаар. Чер-биле таныжылга үезинде кижи кылаштаар, олурар-турар, маңнаар, берге черлерге харын-даа какадер-даа апаар болгай. Белдиркел чок кижиниң тайгаже аңнап үнгени херээ шуут чок. Ол аңаа сөөгүн-даа салып болур. Мээң бо талазы-биле билирим таварылгалар бар.

Хемнер-Сугже ажып, киш какпалап, дузактаар дээн аңчылар Шыртам Дарган, Мецниг-оол айыылга таварышкан. Шыртам хенертен аарый бээрге, эжи ооң сегип кээрин манап турда, күш-хүнезин төнген. Тайга арты ээн черге аарыг кижи шыдашпайн барган, ол-ла черинге мөчээн кижини ажаап каан. Күш-хүнезини төнген Мецниг-оол хем унундан «Эрзек-кпри» дээр хөкпеш ышкаш суг кужу адып чип турган. Харын-даа диңчилерниң күзүн харга бастырган аъттарының сегиге таварышкаш, ооң эъди-биле хүнезинненип алган. Ол эът база төнген. Өршээл болуп, Артыы-Иштиң бажының улуг артын ашкаш, аалдар чайлаар чайлагга келген. Ээн чадырже ол киргенин сактыр, билир, ол-ла...

Ол-ла үеде Узун-Мээске кыштаан Курутай Ооржак (Борбак-Божа) чорук аайы-биле чайлагга кээрге, тайгадан чаңгыс кижи изи ажып келгеш, ээн чадырже киргени үнмээнин эскерип көргеп. Аъдын баглап кааш, чадырже ол кире бээрге, идик-хеви-биле кады бир кижи дыгдына берген чыткан. Оттурарга, арай боорда караан көөүп келген. Чүве чугаалай албас, аштааныңдан аксы ызыртыпып калган. Хөөкүйнү аъдынга үнгерип алгаш, аалынга арай боорда келген. Таптыг-ла бир ай азыраарга ол сегээш, аалынче чана берген.

Тайга артыы ажа бээрге, аът одары барык чок. Арга-арыг иштиниң оймактарын чүгле чээжыг өлең үнген болур. Ынчангаш күш-шыдалы багай, арган аъттар орукка дораан баксыраар. Хар улгадырга, турупкан аът-биле дедир аалче чанары муңгаш талыр. Ынчан хаван-чадаг артканың ол. Ындыг таварылгалар тургулаар.

Тыва күрүнениң алды-киш аңнаарыа бир кезек үеде хоруп турганы база бар. Ол чөптүг, аңчылар ову сагын турган. 1946 чылдың сөөлүнде ук аңнар элээн немешкен. Ол ховар аңнарны боолаарын база катап чөпшээрээрге, бичии оол тургаш, 12 киш өлүрер чөпшээрел-кэрээ алдым. Ыймажык Ондарны эдериш, бир дугаар тайга артып ашканым ол. Беш кижиниң аң бичези Хураган-оол, ол бөгүнде Баян-Таланың малчыны. Ынчан ол артынчак-дерги безин угбас турган, аңаа өске кижилер дузалажып чорду.

Хоочун аңчының чингиве адын-даа адавас. Чагырыкчы дээр. Ол тайга-тандының орук-чирааи тергиин эки билир, койгун чыдар черни безин эндевес, кежээ диңчилерниң эң сөөлүнде келир. Ол идик-хевин кургатпас, дөжен-ген чонааның адаанга доңмас кылдыр суп алыр чаңныг. Ооң одагже дывыржып олурганы эскертинмес, черле онзагай-ла кижи чүве.

Сөөлгү чылдарда аңчылар—диңчилер ис баспаан оруктар-биле чораан болган бис. Орукка ушкан ыяштарны аштап чордувус. Бир ажыг километр черни суг-биле эртивис, ону Суглар-Кыйыы деп адаар болган. Орук узун. Четкен черивиске эртенинде дарый-дарый диңнеп үнген бис. Чодур кара-кара пөштер үнген күдүрээлиг кара чалдарның мөөрүктеринге орарга, диңнер черде, ыяшта сыыг, сыг дижип маңнаар. Диңнеп мага ханмас оран-дыр деп эскерген мен.

Ол кежээ улуг аңчывыс кызыл хөректиг хөө дег кара кишти четтирипкен болду. Баштайгы олчаны канчаар хүндүлеп дойлаарын аңаа көрдүм. Хемнер-Сугга он ажыы хонгаш, Откаңга баргаңывыста эживис Чалчываа Монгуш бир хүн диңнеп чоруткаш, ийи киш-даа олчалыг келир чери бар. Ийи ыт эдертип чораан бис, оларывыс алдыга барбас болган.

Хонук-хуусаавыс төнүп, олча-омактыг аал-оранывысче чанышкан бис. Чеди-Баштының арт аксынга келиривиске, харның кылыны эзеңги тавaанга чедип турар кылдыр чаапкан. Аъттарның эң шыыраа Мижит-Доржунуң Кызыл-Доруун орук үндүр булганзын дээш киирген бис. Ол аът ынавас болган. Чагырыкчының чыкпак доруу өл харны чара булганып, орукту баштап чораан. Өске аъттар ооң изи-биле шуужупту. Чыкпак доруг аъттың шыдамыын, тура дүшпезин чарашсыныышкын-биле магадаан мен.

ДУГУРЖУП АЛГАН хүнүвүсте кожуун төвүнге өлүк-кежививисти дужааган бис. Садыгжы-белеткелчи (хакас) Серен Ондар киштеривисти кежин бирги сорт-биле хүлээп алган. Кеш бүрүзүнүң шынары ол хире үнелиг болган. Ындыг онза кара киш кештери көрбээнин ол чугаалап турду. 1947 чылда акша реформазының соонда үнген рубльдиң үнези улуг болгай. Бирги сорт дээш бир кишти 900 рубль-биле алган чүве. Эндере-ле акшаланган бис. Өлүк садары-биле тускайлаан хереглелдиң бараанныарын кандыызын алырын чүгле ээзи билир.

1994 чылдың күзүнүнде диин, хөөрүк бистиң черге элбек болган. Бичиимде дииннеп өөренген черлерим сонуургааш, аңныыр чериндеп бир каш диин кэрээзи чарып алгаш, Үстүү-Ишкинниң Куяктыгда, Чазаг-Ой-Аксында кыштаавыска кээримге, малчын Уран-оол Ондарның аалында аът-хөл, кижи-ле эндерик. Чугаа-соот үезинде билдингени болза, Даш-оол Ондар баштаан кезек кижи Хемнер-Сугже диңнээри-биле аът-хөлүн дагалашкан турар болду.

Оларның аразында Кызылдан келген чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг дагалыг аъттарны чурукка тырттырып тур. Телекамеразы-биле аңчылар-биле кады чорууруңга белеткенипкен болду. Ол аян-чорук дугайында дамчыдылганы Тываның телеканалынга каш-даа удаа көргүстү. Сылым-чаяанныг чогаалчының аян-чорукчунуң ук дамчыдылгазын кижи бүрүзү сонуургап көрген. Аң-меңге сылдап алгаш, төрээн тайгатаңдызын эргип кезиири — аас-кежик.

ЫНЧАН диңчилерни баштап чораан Даш-оолдуң ада-өгбелери сураглыг аңчылар чүве. Телеэкрандап таптыг эскерген болзунарза, ак аъттың кырынга билдирер-билдиртпес ак харның черже дүшпээнин көргениңер магат-чок. Ол аъттың шыыраа илдең. Телеэкранга сонуургатканы болза, күжү шала хирелиг аът бергедешкен болгай, хөртүкке дужуп шаг болду, кадыр черлерни эрттирериниң арга-хевирлерин диңчилер ынчан көргүстү. Тайга арты шаптараазыннарлыг, кижи, аът болганы аңаа белен чаңчыгып өөренири амыр эвес. Спорттуң өске хевири база ындыг. Бергелерни чүгле эки белеткелдиг, баш удур шылгалданы эрткеннер ажып болур. Аңнаарының аргаларындан өрү телекамерага көргүскени солун-дур.

Мени дүвүредип турар айтырыг болза, аңчы өгбелеривистиң байлак дуржулгазы келир салгалга дамчыттынмайн баарының кырында келген. Аңнаар черлерниң аттары, орук-чирии уттундуруп олурар. Хоочун, арга-дуржулгалыг аңчылар эвээжээн. Оларның барып чедип турган булуңнары ээн калган. Бир диин кежиниң өртээ бир шил хейлиг суг өртээнге деңнепкен. Аң-меңниң турлаанга чедип алыры безин оюн эвес.

Шаг-төөгүден алырга, өлүк кежи, сыын мыйызы кончуг үнелиг. Кара-доруг киштиң, кара (азырал эвес) дилгиниң кежин ээлери шаанда боттары доктаадып турган болдур ийин. Ол кештерниң үнелиин, ажыы онзагай болгай, кедип алган кижиниң чүгле дурт-сынып, мага-бодун чараштаар эвес, кадыкшылын, хей-аъдын, аныяк шинээзин көдүрер турган. Ажыы-биле чугаалаарга, өлүк-тывыштың ажыктыын көдүрер үе келген, ынчангаш «арттың улуу сенде болзун, артынчактың улуу менде болзун» деп йөрээп каарын амгы диңнээшкин үезинде артык эвес деп бодай-дыр мен.

Сегбе ОНДАР.

Өрттен артпас

БАШ БУРУНГААР БОЛДУРБАЙН БАРЫП БОЛУР

Бо 1997 чылдың эрткен 9 айларының бердинген түңнели-биле алырга, ИХЯ-ның Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң өрт камгалал кезектери ниитизи-биле 3369 үнүүшкүннерни кылган. Оларның иштинден дүвүрээзиниг дыңнадыгларже 2048 катап үнген: өрттерже—506, арга-арыг болгаш хову өрттеринче—88, автотранспорт озал-ондаанче—368, аъш-чем каргакталып, хуюкталган черлерже—446, бок өрттенген черлерже—232, база өрт-тактиктиг кичээлдерже 581 катап үнгүлээннер. Өрттерге ниитизи-биле күрүнениң 679 миллион. 551 муң акша материалдыг когаралы чедиртинген, а өрттүң айыылындан 19 кижиниң амы-тыны камгалаттынган.

Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң ажылдакчылары кыш дүжериниң мурнуу чарыында, республиканың девискээринде дүжүт база мал чеминиң шыгжамырларын, өөредилге болгаш амыдырал хандырылга база чугула объектилерниң өртке удур байдалын хынавышаан, өрттерни баш удур болдурбас талазы-биле шыңгыы негелделиг ажылдарны чоргузуп турарлар. Ынчалза-даа дыка хөй удуртукчу даргалар болгаш чурттакчы чоннуң бот-харыысалга чогундан өрттер кожуун, сумуларда база нэйысылал Кызылда хүн бүрүде уламчылап турар.

Республиканың девискээринге чыл эгезинден октябрь 15-ке чедир болган өрттерниң саны 530 чедир демдеглеттинген. Ол күрүнеге болгаш чурттакчы чонга ниитизи-биле 1 млрд. 990 млн. 820 муң акшаның когаралын чедирген. А бир эвес бо саннарны эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээр болза, өрттер—30.5 хуу, а когарал 5,7 катап кызырылганын бо чылдың көргүзүглери бадыткаар.

А өрттүң кызыл чалбыыжындан болгаш хоралыг ыжындан 18 кижи амы-тынындан чарылган, 6 кижи эъди-кежин оя чиртениндеп 2-3-кү чадаларның өртең кемдээшкиннерин алган.

Чүгле чыл эгезинден бо хүннерге чедир бажың-балгатка 340 өрт болган. Оларның иштинден чүгле Кызыл хоорайга безин 225 чуртталга бажыңнарынга ол айыыл өөскүп, 10 кижиниң амызын алган.

Янзы-бүрү тудугларга 38, садыг-саарылга черлеринге 24 өрт өөскээн. Оон ангыда 6 автомашина, 21 бода, 8 шээр мал өрттен хораан.

Бо бүгү айыыл-халапты чавырылдырып, эвээжедир сорулга-биле Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң ажылдакчылары бо чылдың 9 айларының дургузунда республикада бүгү өөредилге черлерин, уруглар садтарын, эмнелге черлерин, кывар-чаар материалдар болгаш дүжүт, мал чеми шыгжаан черлерниң өртке удур байдалын хынаан.

Өртке удур дүрүмнерни күүсетсин дээш, бо чылдың эрткен үезинде, бердинген негелделиг бижиктерниң чүгле 42.1 хуузу күүсеткени катап хыналда үезинде илерээн. А арткан өртке удур дүрүмнерни күүсетпээн бот-харыысалга, тоомча чок 364 удуртукчу даргаларга база 76 хамаатыларга административтиг харыысалганы онааган.

Күс адакталып, кыш чоокшулап келгенде, өрт-хайгаарал ажылдакчыларының бар кол сорулгазы—өрттүң дүрүмнерин одалга системаларынга сагыырын чедип алыры. Мал ажыл-агыйлыг улустарның кышка удур белеткеп алган мал чеминиң шыгжамырларынга өрттерни баш бурунгаар болдурбас дээш «Дүжүт» азы «Одалга сезону» деп тускай угланыышкынныг ажылдарны идепкейлиг-биле чорудуп турар. Ындыг ажылдар чоруттунуп турза-даа, өрттүң дүрүмнери чер-черлерде хажыттынып, ооң айыылы уламчылавышаан. Маңаа чижектер:

Октябрь 6-да Тожу кожуунуң Тоора-Хем суурнуң Енисей кудумчузунда 86 дугаарлыг бажыңның ээзи Очур-оолдуң 12 тонна сигени, октябрь 11-де Барыын-Хемчик кожууннуң Шекпээрге чаңгыс хүнде үш өг-бүлениң 25 тонна сигени, октябрь 12-де Чеди-Хөл кожууннуң Хөлчүк совхозунга, ээлери көжүп кирбээн кыштаг, чуртталга бажыңы база 12 тонна белеткеп каан сиген, октябрь 13-те Бии-Хем кожууннуң Аржаан суурда хамаатыы Кызыл-оолдуң 15 тонна сигени янзы-бүрү чылдагааннардан өрттенип үнгеш, төндүр кыпкан.

Одалга системаларын өртке удур дүрүмнерни хажыдып тутканындан база одалга үезинде оваарымча чок чоруктардан өрттер өөскүп турар. Октябрьның 7-де Шуурмак суурга С. Оюннуң чуртталга бажыңынга өрт өөскүп үнер часкан. Чаяан болуп, үезинде өрт өжүртүнген болгаш ээзинге улуг когарал чедирбээн.

Үстүнде айытканым чижектер дээрге-ле, өрттерниң кол кезиинде кижилерниң от-биле оваарымча чок чорууна, өртке удур дүрүмнерни сагыывазында болгаш бот-харыысалга, тоомча чок сеткилинден хөйү-биле болуп турар. Ындыг айыыл-халапты чайладыр дизе, кижи бүрүзү каяа-даа өртке удур дүрүмнерни сагыыр, ооң айыылын баш бурунгаар болдурбас дээш хемчеглерни алырынга эрес-кежээзин көргүзүп, идепкейлиг болур болза кончуг эки.

Сергей НОГААН-ООЛ,

ИХЯ-ның Күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң пропаганда бөлүүнүң инженер-инспектору.

Делгелге залынга боданыышкын

АК-КӨК ДЭЭРДЕ ИЙИ АНЫЯК КЫСТЫ ОЛ КӨРГЕН

Бо хүннерде 60 маадыр аттыг музейниң делгелге залында Тываның ховар салым-чаяанныг дээн чурукчуларының бирээзи—Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның чурукчулар эвилелиниң удуртукчузу чораан С. Ш. Сарыг-оолдуң ажылдарының делгелгези ажыттынган. Ооң талантызының мөгейикчилери делгелгени улуг сонуургал-биле көрген. С. Ш. Саая бистиң аравыска чораан болза, бо хүннерде 60 харлап турар ийик. Ооң биске хайырлааны кайгамчык ажылдарының чамдызын көөрү — улуг аас-кежик, ховар эстетиктиг таалал. Сааяның чураан чуруктары ооң төрээн чери—дошкун-шириин бойдустуң ораны—Мөңгүн-Тайганың катаптаттынмас тывызызы деп, ол оранның бойдус-чурумалының хуулгаазын солуну деп магадапчыг. Ол чурукчу — Мөңгүн-Тайганың эң бедик бажының тыва чонга белээдир. Ам делгелгени көргенимни чугаалаайн.

Шынап-ла, залче кирип кээрим билек, сагыш-сеткилимге онзагай өөрүшкү долуп келди («Өөрүшкүнүң хүнү» деп ажылды көрүп каан көрүкчү бүрүзү ындыг элдептиг өөрүшкүге алзып боор). Ак-көк дээрже талыйтыр ийи аныяк кыс самнап үнүп келген, оларның дужунда чүгле ак көге-буга олар-биле кады самнап ойнап турар. Хиндиинде хир чок ак-көк дээр, а адаанда — Мөңгүн-Тайганың даглары. Бо чурукта ийи аныяк чараш кыстарның өөрүшкүзүнүң самын ынчаар тода, чараштыр чиге кылдыр чүгле мөңгилиг бедиктерниң даңгыналарының өөрүшкүзүн караа-биле көрген, кайгамчыктыг салым-чаяанныг чурукчу, чүгле Сарыг-оол Шожут-оолович Саая чуруп шыдаар боор дээрзинге көрүкчүлер бүзүрээр... Ону Гоген-биле-даа, Рерих-биле-даа деңнеп болур, ынчалза-даа ол —Саая-дыр...

Школачы чылдарымдан-на чурулга уран чүүлүн аажок сонуургаар чордум. Ынак чурукчумнуң делгелгезин сеткил ханышкын-биле сонуургап көрүп тура, чараш өңнүг чуруктарның, уран чурукчунуң хуулгаазын салым-чаяанының күжү-биле сактыышкыннарга алзы бердим.

1978-83 чылдарда Кызылдың башкы институдунга өөренип турган үелерим. Студент үезинде кижи черле аажок сонуургак болур чүве: чаа номнар, кинолар, шиилер эрттирбес. Чурукчуларның чаа делгелгезин албан көөр. Ол үелерде мээң доктаамал баар черлеримниң бирээзи, ынчаарда чаа ажыглалга кирген, чурукчулар залының делгелге залы. Бир-ле катап кээримге, чурукчу С. Ш. Сааяның ажылдарын делгеп каан: ону кедергей сонуургап, улуг өөрүшкү-биле көрүп турдум. Ынчан ол Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы турган. Мени таныыр, билир болгаш мастерскаязынче эдертир, ажылдаар өрээлинче чалаар, чугаалажыр, хөөрежир кижи. Ооң чугаазы меңээ, студент кижиге, кедергей солун болур. Уран чурулга, салым-чаяан, чер-чуртувус, төрел-дөргүлдеривис дээш чугаалажыр чүүлдер-ле хөй. Чурукчу-биле үе-даа эрткенин билбес сен. Бодунуң чураан чуруктарын пейзажтарын, каяа чурааның, кажан бижээнин төөгүп бээр. Ол бодунуң ажылдарындан өөрүшкү алыр, сеткил ханар, чамдыктарын ам-даа чедир кылыр, хынамчалыг ажылдаар дээш-ле тайылбырлаан туруптар.

«Удуртулга ажылы биле чогаадыкчы ажылды холбаары берге-дир, дуңмам. Кижи хөй-ле аар-саар ажылдарже чардыгар, бодап алган сюжеттеримни чедир кылыр, эчизинге чедирериңге үе херек боор-дур. Чамдыкта шуут хурал-суглаа дээш чай чок үелер тургулаар. Мээң бо ажылдарымны улус сонуургаар, бир-ле чүвени илип алыр болза, ол меңээ өөрүшкү. Чуруктарга чамдык улустуң эскербээни, чараштыын көрбээни чүүлдерни солун, чараш, магаданчыг көстүр кылдыр көргүзүксээр мен. Сен келир үениң башкызы-дыр сен, дуңмам, чогаал, уран чурулга дөгерези холбаалыг дээрзин билир сен. Өөреникчилериңни тыва чурукчуларның ажылдары-биле таныштырар апаар сен. Оларны сураглыг чурукчуларның доңчу намдары-биле. оларның билдингир ажылдары-биле таныштырып өөредир. Бо бүгүнү өөредир тускай шактардан школа программазынче киирер болза эки. Маңаа Третьяков галереязы дег чурук галереязындан-даа ажыдып болур. Ол дээрге дыка солун чер болур, аңаа Тываның чурукчуларының болгаш скульпторларының онзагай ажылдарын, ус-шеверлерниң кылыгларын кадагалап, чонга сонуургадып көргүзүп болгай» деп күзелин илередир кижи.

Ол черле кандыг-даа ажылдарынга кайгамчык хынамчалыг, эчизинге чедирер кижи. Чажындан-на чурулгага сонуургалдыг болганы—сөөлүнде ону Бай-Тайга. Тожунуң школаларынга чурулга башкызы болуп ажылдаарынга чедирген. Ол үелер чурулга уран чүүлүнүң нарын оруунче кирериниң эге базымнары болган. Профессионал чурукчу мергежилди С. Ш. Саая Иркутск хоорайга 1959 чылда чедип алганы ооң чурукчу салым-чаяанының өзүлдезинге улуг салдарлыг идигни берген.

Баштайгы улуг хемчээлдиг ажылы 1969 чылда Красноярскиге «Социалистиг Сибирь» деп зона делгелгезинге киришкеш, эң дээре ажылдарның санынга кирип, бедик үнелелди алган. Ооң эгелээш, чурукчу улуг делгелгелерге дидим киржип, чогаадыкчы кедүрлүүшкүнү улам бедип, төрээн Тываның күш-ажылчы улузунуң овур-хевирлери, бойдузунуң онзагай каас-чаражын ооң солун эрткен төөгүзүн, амгы амыдыралын бодунуң чуруктарынга көргүзүп чораан.

С. Ш. Саая өңнүг чуруктар-биле ажылдаар будуктарның өңнерин бодунуу-биле таарыштырар талазы-биле өске кым-биле-даа дөмейлешпес онзагай аргалыг чораан. Чурукчунуң онзагай «холунуң ужуун» бо делгелгеден көрүкчү дораан өске чуруктардан бир янзы сүрлүг, чараш көрүштүүн: «Мөңгүн-Тайганың сакманчылары», «Каргы бажында күс», «Алаш», «Кара-Хөл», «Ава», «Эргеледиг», «Кежээ» деп ажылдардан эскерип көөр.

Ол Тываның онзагай булуну, төрээн чери—Мөңгүн-Тайгазынга кедергей ынак кижи, шөлээзиниң үезинде этюдниигин эгиннепкеш, аалдар арасынга чайладыр, күзедир чуруттунар. Ынак тайгазының мөңге мөңгилериниң арыг, чырыы, сүр күчүзү аңаа чогаадыкчы хей-аътты немээр чораан.

Мээң ынак чурукчумнуң эң-не хүндүлээр чурукчуларының бирээзи — Н. К. Рерих дээрзин ынчан-на билген мен. «Николай Рерихтиң Төп Азияже экспедициязы» деп төөгүлүг чурукту доозуп турарын ынчан чугаалап турган. Чурукчу акымның салдары-биле делегейде ат-сураглыг улуг чурукчу Н. К. Рерихтиң чамдык ажылдарын база номчуур аргалыг болган мен. Бо делгелгеде: «Субургай», «Бурунгунуң тураскаалдары», «Мексика», «Гобиниң ховуларында», «Тулчуушкун үезинде маадырлар» дээн чижектиг ажылдарның көргүстүнгени Рерихтиң чуруктарындан дудак чок көрүштүг. Ооң чурукчу салым-чаяаны хөй талалыг: натюрморттар — өлүг бойдусту, эт-септи, чечек-чимистерни өңнериниң дузазы-биле «диргизип», көрүкчүлерни магададып билир.

Автопортрет. Ында чурукчу бодун чедишкен, чогаадыкчы болгаш кедүрлүүшкүнүнүң үезинде көргүскен. «Көдээ хөгжүмчүлер» деп ажылында хып дээн аныяк үези. Херээжен улустуң—иелерниң овурларын кайгамчык чылыг, тывызыксыг кылдыр чуруп көргүскүлээн. «Ийи ава». Маадыр ие—уруунуң уруу, салгалдарның үзүлбес харылзаазы.

Ооң чүгле бо делгелгеде кирген чуруктарының тематиказы аажок калбак: Тываның аңгы-аңгы кожууннары, Тываның, Россияның төөгүзү, даштыкы чурттарга аян-чоруу. Моолдуң, Мексиканың, Россияның, Тываның аңгы-аңгы аймак-сөөк кижилери.

Портреттерде маадырлар көрүкчүлерни быжыг тура-сорукту, күштүү, чаражы, кижизии-биле магададыр. С. Ш. Саая чураан кижилериниң аажы-чаңын, психологтуг байдалын шын, тода көргүзериниң талазы-биле тыва чурукчулардан онзаланып турар чурукчу. Ол каяа-даа чорааш, эскериглерин дораан демдеглей тыртып алыр: солун кажи, элдеп төөгү, чараш чурумал, кайы-бир чурттуң, чонунуң онзагай талазы...

С. Ш. Сааяның чурукчу салым-чаяанынга онзагай черни Н. К. Рерих ээлеп чорааның ол боду-даа чугаалап, искусствоведтер-даа бижип турар. Ынчалза-даа ол Рерихти — башкызын ол хевээр өттүнмейн чораан. Ол чогаалдарын бодунуң үрезини-биле тарып өстүрүп каан болгаш биске эң эргим, үнелиг. Олар чүгле Сааяныы.

Ол бүгү назынының иштинде Тываның онзагай бойдузунуң, ооң ажыл-ишчи чонунуң төөгүзүнүң, келир үезиниң дугайында хөй-хөй ажылдарынга көргүзүп, кижилерни чараш чүүлге хандыкшыдып өөредип чораан.

С. Ш. Сааяның делгелгелеринде чуруктардан ол чүгле төрээн чери Мөңгүн-Тайга Тывазы эвес, а делегейни дескиндир—Моолду, Россияны, Мексиканы, ол чурттарның чонунуң аажызын, онзагай бойдузун, культуразын биске көргүзүп, чуруктарында мөңгежидип каанынга өөрүп четтиргенивисти хөй санныг көрүкчүлерниң мурнундан сөглексээн ийик мен.

Тываның база бир ховар, онзагай салым-чаяанныг оолдарының бирээзин таныыр, билир. харын-даа чугаалажып, ооң чагыгларын дыңнап чораанымга, чуруктарының делгелгелерин көрүп чорурумга өөрүп, чоргаарланыр-дыр мен.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Мөңгүн-Тайга кожуун.

Шажын-чүдүлге айтырыы

ОЗАЛДААР БОЛЗУҢЗА...

Тывага сарыг шажын шагда-ла бодунуң ажыл-чорудулгазын соксадып, хүрээ-хииттерни узуткап, чок кылып каапканындан амгы үениң аныяк салгалы хамааңчок, 50-60 хар назылыг кижилер безин сарыг шажынның ужукыдыын безин көрбээн-не болгай. Ооң хараазындан тыва кижилер боттарының шажын-чүдүлгезин уттуп алган: харын-даа корум-чурум үрээр чоруктар көвүдеп, арага-дарыже сундугуп, улугну улуг дивес, бичиини биче дивес, кээргээр сеткил-баары, тоор бодаар чүвези чок апарганы ол. Амгы үеде республикага оорлаар чоруктар, уптээшкин, күштээшкин, дээрбедээшкин болгаш ада-иезиниң амы-тынынга чедер, бодунуң амытынын үзер таварылгаларны ам-даа барын чугаалаарга-ла четчир.

Сарыг шажынның кижизидилгеге ужур-дузазы канчаар-даа аажок дээштиг дээрзин улуг назылыг кижилер эки билир. Мен бичии шаамда Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана сумузунуң девискээри Баян-Дугай деп черге чеди хелиң лама башкылар чурттап турган. Аңаа оваа, часка турган болгаш ол черниң улуг-даа, аныяк-даа кижилери чүдүлге-сагылгалыы хөлчок. Ынчан 1940 чылдар үези, ол үеде корум-чурум үрээр, арагалаар, оорланыр чоруктар чок чүве. Баян-Дугай оваазын Эрелчин Саая деп хелиң башкы дагып турган. Овааны дагып дооскаш, аът чарыжы, мөге хүрежи соонда, чон тарап чаныпкаш аалдарынга чедип чорда-ла чаъс-даа кудуп-ла келир. Шынап-ла, ол үениң ламалары дыка-ла шыырак турган: чаъсты чагдырар. өскээр чаяр-даа. Ол чылдарда Тывага шыырак хамнар турганын база айтып каалы.

Кажан Тыва Республикага Ыдыктыг XIV Далай-лама башкы аалдап келгеш барган соонда, сарыг шажынның салбырлары тургустунуп, ол ажылдар хөгжүлдени бичиилеп-даа болза ап эгелээн. Сөөлгү үеде тыва чон сарыг шажынның сайзыралын калбаа-биле киржип, чаңчылдарны сагып турар апарганын демдеглексевчиг. Улуг кижилерден эгелээш, аныяк-өскенге чедир Кызылдың ол чарыкта хүрээге болгаш чоннуң хүлээп ап турар черлерге хүн бүрүде барып, ном-судурларны номчудуп ап турар. База ол ышкаш, чамдык кожууннарда хүрээ-хиит туттунуп, чон калбаа-биле бо ажылга киржип турары өөрүнчүг. Тес-Хем. Бай-Тайга кожууннарда хүрээлер туттунгулаан.

Кызыл хоорайның ортузунда төп базаар үстүү чарыында бичии хүү бажында тыва болгаш тибет лама башкылар хүннүң-не 12, 16 шактарда ном номчуп турар. озалдап чеде бээрге, чон долдур олурупкан. кижи сынар. база баар чер чок болганындан дараазында шакты манаар.

Сөөлгү үеде улуг-даа улустар, аныяк-өскен-даа сарыг шажынга улуг сүндүлүг апарганы эскертинип турар. Шынап-ла, хоорай ортузунда ол бичии бажыңга чон сыныппайн турар. Мооң бир янзы хемчээн алыр үези келген деп бодаар мен. Сарыг шажынның ажыл-чорудулгазын калбартып, күштелдирер болза, чоннуң ниити угаан-сарыылы, сүлдези бедип, корум-чуруму экижиир деп бодаар мен.

Таспай СААЯ.

Ыш — өрт медээчизи

ТАҢНЫЫЛ ТУРГАН БОЛЗА...

Октябрь 21-де 23 шак 40 минута турда, Кызыл хоорайның төп өрт-харылзаа пунктузунга хамааты Тимечееваның дыңнатканы-биле 11 дугаарлыг школаның үшкү каъдында соңгадан ыш үнүп турарының дугайында медээ келген.

Кызыл хоорай гарнизонунуң ийиги деңнелдиң дүвүрээзини-биле көдүргеш, үш аңгы кезектен сес өрт машиназын дыңнадыг келген черже чоруткан. Өрт болган черге 23 шак 47 минута турда машиналар четкеш, баштайгы хайгыыл-көрүлдени кылганының түңнелинде, 150 дөрбелчин метр шөлдүг оран-саваның хып турарын тодарадканнар. Өрттүң өжүреринге «а» хевирниң—2, «в» хевирниң 3 өрт өжүрер херекселдерин ажыглаан, а долузу-биле ол 2 шак 47 минута турда өжүртүнген болгаш катап өөскүп кыва бербезин дээш өрт өжүрүкчүлери 5 шакка чедир школага турганнар.

Маңаа кичээңгейге алзар чогуур чамдык дыңнадыгларны база киирери чугула. Өөредилге чылы эгелээриниң мурнуу чарыында, өрт ажылдакчылары шупту школаларның өртке хамаарыштыр байдалын хынаан, оларның аразында № 11 школа база кирип турар. Бо школаның өртке удур байдалы кошкак деп түңнээш, четпестерни чайладыры-биле ажылдарны чорударын школа администрациязынга даскааш, торгаал онаапкан турган.

Өрттүң өөскүп үнген үеинде школага таңныыл турбааны база илерээн. Таңныылдың хүлээлгезин башкы кижи күүседип турар. Ол хүндүс школага хүнзээш, дүне чүгле хайгаарап каап чоруп турган хире. Өрт айыылы чаа-ла эгелеп чорда таңныыл школага турган болза ону эскерип каап болур турган-на болгай. Ынчап кээрде, школаның талазындан база четпестер бар-дыр.

Өрттүң өөскээн чылдагааны болгаш чедирген когаралы тодараттынып турар.

Бистиң корр.

Хүндүлээли, камгалаалы

КЫЗАГДАЛДАН КҮРҮНЕ ДЫЛЫ...

Мен тыва дылды эвээш бичээ буурай чоннуң колдуунда чүгле чүвелер аттарын мөлдүк-калдык илередип болур эң бөдүүн болгаш ниити делегей хөгжүлдезинден оранчок чыдып калган дылы кылдыр канчап-даа санавас мен. XVIII вектиң төнчүзү, XIX вектиң эгезинде Тывага аян-чорук кылып чораан делегей чергелиг эртемденнер мону бадыткап турар. Чижээлээрге, Н. Ф. Катанов бистиң чурт-девискээривисте бээр айтып каан. Саянның Ус-Аксындан ыңайлаарга-ла, тывалар (товалар) бис дижир улустар чурттап турарлар дээрзин ол бижээн. Ынчан Тывага аян-чорук кылып чораан эртемденнер тываларның тускай национал үжүк-бижии чок-даа болза, дыка сайзыраңгай аас чогаалдыг чон-дур дээрзин бүзүреп көргеннер. Тыва дыл кырынга ырларны, тывызыктарны, кожамыктарны бижип турганнар.

Бир катап Лопсан-Чинмит ламаның тыва бижикти чогаатканының мактап бижиптеримге, Тыва дээрге, феодал-патриархалдыг чурт турган, ындыг улустан бижик чогаадыптар хире дыл эртемдени каяа үнер чүвел дээш аажок кончуткан мен. Сөөлзүредир ол кижини бодап көөрүмге, чүгле мени эртемден кылдыр көөр болза деп кордаан сеткилдиг, феодал психологияның езулуг ээзи болган. Бир эвес ындыг-ла чедимче чок чевен турган болзувусса, 1930 чылда бижиктиң тыптып кээри-биле барык кады В. Эренчиниң «Ындыг чорааш, мындыг болдум», С. Токаның «Каргыга чорааным», С. Сарыг-оолдуң «Эрге-шөлээ бисте турда» деп чогаалдары дораан-на канчап көстү хонуп келген деп.

1930 чылда, кажан тыва бижик чогааттынгандан эгелээш, тыва дылдың ниити сайзыралы онза шапкынчаан. Бижик тывылга-ла, каш-ла чыл болганда, тодаргайлаарга 1937 чылда бижик билбес чорукту узуткаар деп сорулга салдынган турган. Кызыл-булуңнар, эге чада школалары, кожа аалдар аразынга бижик өөренир бөлгүмнер, чаъс сөөлүнде мөөгүлер дег көвүдээн турган.

Ынчалза-даа удавайн тыва бижик бирги репрессияга таварышкан. Латин бижиктиң укталган тыва алфавитти орус алфавит-биле 1941 чылда солаан. Ындыг болзажок, тыва дыл аажок хөгжүп, сайзырап. улам болбаазырап орган. «Шын», «Хостуг арат», «Арева шыны» солуннар, номнар, сеткүүлдер удаа-дараа үнүп тургулаан.

Тыва бижикти орус алфавит-биле солаан соонда, тыва дылга узун хуусаалыг болгаш коргунчуг репрессия эгелээн. Ол үени бодап кээрге, ыглаксанчыг чүве-дир ийин. Школаларга тыва дыл кичээлдери хамыктың сөөлүнде болур, орус дыл кичээлдерин көвүдеткеш, тыва дыл кичээлдерин эң кудуку хемчээлге чедир кызырган. Орус дылдың чүгле шагы хөй турган эвес, а ооң кичээлдери ыяап-ла 1-ги, 2-ги кичээлдер болур турду. Школаларга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны орус дылды өөренириңче угланыышкынныг тургускан. Ол хиреде орус дылды тергиин онза өөренип ап турган өөреникчилер-даа көвүдээн. Чүгле ол эвес, школага башкыларның политкичээлдеринде-даа, педсовет-даа, ада-ие хуралы-даа—шупту чүгле орус дыл кырынга эртер. Школаларга лозун-плакаттар, чарлалдар, хана солуннар база орус дыл кырында. Орус дыл билбес болзуңза, кандыг-даа хуралга санал бээр эргең чок. Ынчангы хуралдарга чаңгыс орус дылдыг кижи келген болза, хуралды орус дыл кырынга чорудар апаар. Ол хамааңчок, Таңдының Успенка школазынга ада-ие хуралынга каш тыва кадай чыылган, ынчангаш хуралды тыва дыл кырынга эрттирген. Ол дээш районнуң улус өөредилге килдизиниң даргазы херээжен кижи Успенка школазының директору У. Т. Монгушту хемчег ап турган.

Ол үеде тыва дыл, шынап-ла, аажок кызагдаткан турган. Мал-маганны безин тыва азы тыва уксаалыг дивес, дон азы орлов уксаалыг аскыр, симментал буга, меринос кошкар, ангор хуна дээрин чурумчуткан турду.

Тыва дылды ам күрүне дылы кылдыр Конституциявыста дүрүмчүдүп бижип алган бис. Бо езугаар алыр болза, ам тыва дылдың хөгжүлдезинге шаптык болур чүве чок ышкаш сагындырар. А тыва дылдың сайзыралынга өске кижилер шаптыктап турар эвес, а боттарывыс.

Чоокта чаа дыл эртемдени Яков Хертек телеэкранга чүве чугаалап тургаш, доктаал деп сөс баарында чыдырда-ла «постановление хүлээп алыр» деп чугаалаар тыва даргалар көвүдээн деп олурду. Ындыг аристократ тывалар чүгле боттары тыва дылды көөр хөөн чок эвес, а ажы-төлүн-даа тыва школага өөредир хөңнү чоктар.

Тыва дыл кедергей кызагдадып турар үеде өзүп келген чамдык эштерни магадаар-дыр мен. Бистиң республикада база бир ат-сураглыг, аас-сөстүг, эртем-билиглиг кижилерниң бирээзи — амгы үениң гуманитарлыг институдунуң Кызылда филиалының директору Анатолий Сергеевич Серенни көрүңер. Ооң ада-иези боттарының кончуг аныяк үелеринде үргүлчү хоорайга чурттап чорааннар. Ол ада-ие бо үениң чамдык аристократ тывалары ышкаш турган болза, бичии Толя тыва дылын билбес боор болур турган. Ынчалза-даа ол ада-ие оглунуң болгаш чонунуң келир үези дээш улуг сагышты салып чорааннар. Оглун тыва дылды тергиин эки билир кылдыр өөредип каан. Бодунуң дылын эки билири Анатолий Сергеевичиниң өске эртемнерни өөренип алырынга бичии-даа шаптык болбаан, а харын-даа дыка идиглиг болганы билдингир. Ону ам көрүңер: орустаары — суорус, тывалаары—арыг тыва. Дыка-ла магалыг-дыр бе!

Хоорайларда чурттап ажылдап турар чамдык эш-өөр ажы-төлүңерни тывалап чугаалап, бижип, ырлап турар кылдыр өөредип көрүңер! Бо дээрге аңаа-ла бир амы хуунуң эвес, а ниитиниң херээ-дир. Нация чүгле бодунуң төрээн дылы-биле үе-шагдан бээр мөңгежиреп туруп келген дээрзин билип көрүңер. эргим чонум. Кижиниң төрээн дылы дээрге, мага-боттуң өске бүгү кезектери ышкаш оон адырылбас, хоорулбас кезик болур.

Амгы үеде тыва дыл дугайында шинчилел ажылдары доозулган деп болбас. Ам-даа хөй-хөй шинчилел ажылдары чоруттунар апаар.

Уруглар солуну «Сылдысчыгаштың» чогаал булуңун «Коңгулуур» деп адаан. Хемчик аялга-биле болза ону «коңгулдуур» кылдыр адаар. Дошпулдуур. шавылдыы дээр боор. Кайызы шын болгу дег-дир.

Кижи кандыг дылдыг болдур, ол ындыг аажы-чаңныг, мөзү-шынарлыг, угаан-бодалдыг болур. Бис чүгле чаңчылдарывысты эвес, а кижи шынарывысты оскунмас дизиивиссе, дылывыска ынак болуп, ону хүндүлеп, камгалаар ужурлуг бис. Тыва дылды өөретпейн чыткаш, салгакчыларывысты тыва чаңчылдыг үзел-бодалдыг кылдыр өөредип шыдавас бис.

Монгуш ЭРГЕП.

ЧАРЛААЛДАР

АУКЦИОН ЧАЛАП ТУР

Кызыл хоорайның муниципалитет өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеди

1997 чылдың ноябрь 6-да 10 шакта

хоорайның Калинин кудумчузунда 140 дугаарлыг бажыңда

оран-саваны садарының талазы-биле

АУКЦИОННУ эрттирер.

ОРАН-САВА БАЖЫҢЧЕ КИИР ТУТТУНГАН

Ниити шөлү — 216 дөрбелчин метр
Кол хөреңгизи — 109.000.000 рубль
Эге өртээ — 109.000.000 рубль.
Садар өртээ — 110.000.000 рубль.
Долааның түңү — 11.000.000 рубль.

Аукционга киржилгениң дугайында **дыңнадыгларны 1997 чылдың ноябрь 5-ке чедир** дараазында адреске хүлээп алыр: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, 106 дугаарлыг кабинет. Телефоннар:** 3-36-67, 3-27-90, 3-33-59 (бухгалтерия).

СААРЫЛГАЛЫГ КОНКУРС

Кызыл хоорайның муниципалитет өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеди

1997 чылдың **ноябрь 6-да 10 шакта**

Кызылдың Дорожная кудумчузунуң 4 дугаарлыг бажыңында (Енисейниң ол чарыы) 42 садыгның оран-савазының талазы-биле **СААРЫЛГАЛЫГ КОНКУРСТУ** эрттирер.

Оран-сава өске тудуглардан аңгы турар
Садыг шөлү — 67 дөрбелчин метр.
Кол хөреңгизи — 92.910.000 рубль.
Чээли өрези — 44.287.000 рубль.
Эге өртээ — 49.000.000 рубль.
Садар өртээ — 50.000.000 рубль.
Долааның түңү — 7.500.000 рубль.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Бүдүрүлгени 5 чыл хуусааның дургузунда **аъш-чем садыы кылдыр хевээр арттырары.**

3 чылдың дургузунда 50 млн. рубльге бүдүрүлгениң эде чаартылгазынга болгаш хөгжүлдезинге **АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫННЫ** киирери

Конкурска киржилгениң дугайында дыңнадыгларны 1997 чылдың **ноябрь 5-ке чедир** дараазында адреске хүлээп алыр: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу 32, кабинет 106. Телефоннар:** 3-36-67, 3-27-90, 3-33-59 (бухгалтерия).

ХУУРМАК ХАМНАР

Бойдустан чаяан-дөстүг кижилер чонга ачы-буяның чедирип турары ышкаш эки чүве каяа турар. Кижилерниң сагыш-сеткилин, аарыг-човулаңын, кодан-чуртун арыглап, ажыг-шүжүгте таварышкан чонувуска дуза көргүзүп чоруурлар эвээш эвес.

Тыва чон шаг-төөгүден бээр чүдүлгелиг деп билир мен. «Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экирир» дижиринде ужур-ла бар. Бо назы иштинде сылданып, эъди изээн бичии уругларны тарбыдап, артыжап, аржаан-биле чундуруп сегидиптер хам уктуг кижилерни көрген мен. Сагыш-сеткилди сергедип кээр идегелдиң сөстерин дыңнаары безин кижиниң иштики делегейинге кайгамчык улуг салдар чедирери. Ол база-ла эмнээшкинниң бир янзы хевири-дир. Ынчангаш бурунгу тыва өгбелеривис бот-боттарын эки-бак сөглешпес, хүндүлежип, салгал дамчып келген езулалдарны аажок сагыыр чораан.

Ам маңаа суглуг карактарым-биле көргеним, таарымча чок, чаржынчыг кижилер дугайында чугаалап көрейн. Кызыл хоорайның хөй чон чыглыр, эртер-дүжер кудумчуларында төлгечи кижилерни бо-ла көрүп болур. Баштайгы дээрезинде кижизиг олурар, а кезек үе эрткенде «ээңгизи» дыңзый берген, харын-даа элең-халаң апарган боор. Арын-нүүр, ат-алдар чок деп чүве ол эвес бе? Чоокта бир төлгечини көргеш, бодум човап, чаржынган черим бар. Бежен хар үези эр кижи, — арның дыргак истери, сивириктер «каастаан», артында-ла ээзирик дивес силер бе. Мындыг кижи бодундан та канчап чөгенмес чүве. Ындыг улуска кым бүзүрээр чүвел. Аныяк-өскенивиске үлегер-чижээвис ол бе? Черле ынчаш мындыг чижектиг кудумчу хуурмактарын хай дептер чагырга чок элдеп чүве. Хамнар, ламалар-даа уштап баштап турар черлиг болгай. Бүзүревес болзуңарза, боттарыңар көрүңер.

«Шынын сөглээн кижиге — кижи өштүг, шывык туткан кижиге — ызырар ыт өштүг» деп үлегер домаавыс бар. Ынчангаш ачы-буяның чонга бараалгадып чоруурлар чон арасынга боттарын кижизиг ап чорза деп күзээр-дир мен.

Ийе, хөйнү көрген узун назылыгларывыс мынча дижир чүве: «Езулуг хам кижи арага-хымыс-даа ишпес, өг-баш-даа тутпас, хамнай бергенде, ооң сүр күчүзүн кижи кайгаар, харын-даа далып-моорап кээп дүшкеш, оон оңгарлып кээп, бүгү чүвени сөглеп бээр. Ындыг кижилер артык сөс чок, улус-биле аас-дыл кылбас чораан. Оларның арын-шырайы, карактарының көөрү бир янзы...»

Төрүмелинден чүве эндевес, дүштү, өске-даа бүгү чүвени хайгаараар, ыт-куштуң ээрип-эдерин билип чоруур, чамдык таварылгаларда сүнезиннерниң — оларның чүнү канчап турарын, чугаазын безин билиптер улус тургулаар. Ол дээрге энергия-күжү улуг хамнар-дыр. Олар хамнаар чурум-езулалды билип алыр болза эки, а ындыг чажыртынып чоруур чаяан-дөстүглер база тургулаар. Бойдустуң чаяалгазын шын ажыглап, корум-чурумнуг боор көрээлиңер. Чарынчылар, хуваанакчылар, төлгечилерге хамаарыштыр хууда бодалым-дыр.

Чарынны хүнде үш аңгы черге салып болур, а дөрт дугаарын ол хүн салып болбас деп дыңнаан мен. Хуваанакты эртен 6-7 шак аразында чаңгыс салыр. Кайы хамааңчок, эндере-чаза салып, көжүрүп-ле турарга, мегелей бербес чүве бе? Чогум көзер төлгезиниң дугайында чүве дыңнаваан-дыр мен.

Арага-биле холбажып чоруур хамнарга-даа, ламаларга-даа, төлгечилерге-даа бүзүрээри берге. Чоннуң идегелин чаалап алыр дизе, багай чаңчылдардан ырак чораны дээре деп бодаар-дыр мен.

Эрензен ТЕЖИТ.

Чаа-Хөл кожуун болгаш суму чагыргалары кожуун чагыргазының ХБАБ килдизиниң эргелекчизи, күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда ажылдап чораан

Александра Комбуй-ооловна
БУРБУНУҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, уругдарыынга, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Аппарады экономика, тудуг болгаш чуртталга-коммунал реформазының айтырыгларының талазы-биле эргелел начальнигиниң оралакчызы Май-оол Дакпай-оолович Монгушка ооң адазы

Дакпай-оол Сержинмаевич
МОНГУШТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг өскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 4542.

Чагыг 367.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406.
корр сч 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.